

Ю.М.Бохан

**НАЁМНАЕ ВОЙСКА ў
ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ
ЛІТОЎСКІМ
У XV – XVI СТСТ.**

Мінск
Інстытут гісторыі НАН Беларусі
2004

Уводзіны

На працягу XV–XVI стст. у развіцці вайсковай арганізацыі Вялікага княства Літоўскага адбываліся істотныя змены, звязаныя з шэрагам фактараў. Набыццё прадстаўнікамі феадальнага люду імунітэтных правоў і ўнармаванне ўмоў вайсковай службы агульнадзяржаўнымі нарматыўнымі актамі завяршылі афармленне паспалітага рушэння як асноўнай у разглядаемы час формы мабілізацыі ваеннаабавязанага насельніцтва і камплектавання войска. З другога боку, ужо на мяжы XV і XVI стст. паспалітае рушэнне выявіла шэраг істотных недахопаў, што абумовіла зварот кіраўніцтва Вялікага Княства да выкарыстання жаўнераў, якія выконвалі вайсковую службу за грошы. З пункту гледжання сваіх непасрэдных абавязкаў і звычайнае рыцарства, якое атрымлівала за ўдзел у паспалітым рушэнні права валодання зямлёй і падданымі, і наёмнікі, аплата з якімі праводзілася непасрэдна за пэўны перыяд службы, могуць разглядацца як прафесійныя ваяры. Аднак калі феадал з’яўляўся воінам толькі ў выпадку ваеннай небяспекі, тады як у астатні час ён выступаў як землеўладальнік-гаспадарнік, то ў жаўнера вайсковая служба была асноўнай, а часта і адзінай крыніцай існавання, што прымушала яго пастаянна практыкавацца ў ваеннай справе. Таму наёмнае войска паказала сябе больш баяздольным, што абумовіла паступовы пераход да яго прыярытэтнага выкарыстання ў Вялікім княстве Літоўскім на працягу XVI ст. У сувязі з гэтам праблема выкарыстання наёмнікаў з’яўляецца надзвычай важным аспектам даследавання вайсковасці Вялікага Княства XV–XVI стст.

Мэта дадзенай працы – разгляд функцыянавання інстытута наёмнікаў як складовай часткі ўзброеных сілаў Вялікага княства Літоўскага перыяду панавання дынастыі Ягелонаў. Менавіта гэтым часам абмяжоўваюцца, пераважна, храналагічныя рамкі прадстаўленай невялікай кніжкі.

На сённяшні дзень няма прац, спецыяльна прысвечаных гісторыі наёмніцтва ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI ст., хоць асобныя аспекты гэтай праблемы разглядаліся як айчыннымі, так і замежнымі даследчыкамі. У канцы XIX і на пачатку XX ст. выйшлі ў свет тры кнігі польскага даследчыка К.Гурскага, прысвечаныя польскай кавалерыі, пяхоце і артылерыі.¹ Найбольшая ўвага ў іх звяртаецца на наёмнае войска, пачынаючы з другой паловы XV ст.

¹ Górski K. Historia jazdy polskiej. Kraków, 1895; Górski K. Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893; Górski K. Historia artylerji polskiej. Warszawa, 1902.

Аўтар аналізуе практычна ўсе асноўныя аспекты функцыянавання наёмнага войска – яго арганізацыю, узбраенне, фінансаванне, забеспячэнне, вайсковыя статуты. Названыя кнігі цікавыя не толькі па прычыне актыўнага выкарыстання нанятых у Польшчы атрадаў для службы ў Вялікім княстве Літоўскім, але яшчэ і таму, што ў галіне выкарыстання жаўнераў у XVI ст. стваралася своеасаблівае прававое поле, агульнае як для Кароны, так і для Вялікага Княства, якія знаходзіліся ў цесным ваенна-палітычным саюзе.

Надзвычай важнае месца адводзіцца разгляду гісторыі наёмніцтва ў Вялікім княстве Літоўскім у грунтоўнейшай працы расійскага гісторыка М.Любаўскага “Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства”, выдадзенай у 1900 г.² Паколькі арганізацыя абароны дзяржавы з’яўлялася ў XVI ст. прадметам пастаяннага клопату дзяржаўных інстытутаў Вялікага Княства, М.Любаўскі падрабязна аналізуе замацаванне прынцыпаў найму як формы камплектавання пастаяннага войска, яго баявыя якасці, закранае такія важныя аспекты, як пошук крыніц фінансавання, колькасць жаўнераў у розныя часы, узаемаадносіны з мясцовым насельніцтвам і адміністрацыяй і г.д.

Цікавую інфармацыю аб пачатках выкарыстання замежных наёмнікаў у Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XV ст., у прыватнасці, звесткі пра найм польскіх ротмістраў у 1480 г. і пра надворныя харугвы вялікага князя Аляксандра, прыводзіць Л.Калянкоўскі ў першым томе “Гісторыі Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах”, выдадзеным у Варшаве ў 1930 г.³ У тым самым годзе пабачыў свет артыкул У.Сямковіча “Попіс войска польскага 1561–1564 гг. і прыведзеныя ў ім конскія знакі”.⁴ Там утрымліваецца інфармацыя аб цікавых момантах, звязаных са службай польскіх наёмнікаў у Вялікім княстве Літоўскім пад час Лівонскай вайны, у тым ліку аб памерах кампенсацыйных выплат за баявы рыштунак, страчаны жаўнерамі на вайне.

У 1960 г. апублікаваны артыкул Е.Ахманьскага “Арганізацыя абароны ў Вялікім княстве Літоўскім ад нападаў крымскіх татарцаў у XV–XVI стст.”, дзе ён падрабязна аналізуе дынаміку выкарыстання

² Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900.

³ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów. T.I. 1377–1499. Warszawa, 1930.

⁴ Semkowicz Wl. Popis wojska polskiego z lat 1561–1564 i wyobrazone w nim pietna konskie // Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne. T.XXII – R.1928 i 1929. Kraków, 1930.

наёмнікаў для аховы паўднёвых межаў дзяржавы, сферы выкарыстання жаўнераў, размяшчэнне іх па асобных “украінных” замках і г.д.⁵

Дэталёвы разгляд двара вялікага князя літоўскага на мяжы XV–XVI стст., у тым ліку іншаземных наёмнікаў, робіць К.Пяткевіч у працы “Двор літоўскі вялікага князя Аляксандра Ягелончыка (1492–1506)”.⁶ Тут прыводзіцца падрабязны спіс дваран і іх службы па гадах, маецца інфармацыя аб нацыянальным складзе наёмных атрадаў, крыніцах фінансавання войска і памерах выплат кавалерыстам, пехацінцам і артылерыстам, колькасці найманага войска, яго кіраванні.

Пэўная інфармацыя пра камплектацыю войска Кароны Польскай і Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст., у тым ліку, за кошт асоб замежнага паходжання, утрымоўваецца ў працы М.Пляўчынскага “Людзі Усходу ў войску апошніх Ягелонаў”.⁷ У прынцыпе, найбольшую ўвагу аўтар звяртае на кароннае войска, аднак у шэрагу выпадкаў, калі справа тычыцца казакаў, татараў, выхадцаў з Маскоўскай дзяржавы і Каўказа, закранаюцца таксама ўзброеныя сілы Вялікага Княства. Досыць падрабязна М.Пляўчынскі спыняецца і на службе ўраджэнцаў гэтай дзяржавы ў польскім войску.

З беларускіх даследчыкаў пытанні, звязаныя з выкарыстаннем у войску Вялікага княства Літоўскага наёмнікаў, непасрэдна закранаў толькі Г.Сагановіч. У сваёй брашуры “Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст.” ён разглядаў наёмнае войска як неад’емную складовую частку ўзброеных сілаў Вялікага Княства. У сувязі з гэтым аналізаваліся вайсковая іерархія, выдзяленне катэгорый ваяроў, прыклады непасрэднага выкарыстання жаўнераў, пытанні, звязаныя з падтрыманнем дысцыпліны.⁸ Неабходна адзначыць, што ў асноўным Г.Сагановіч звяртаў увагу на перыяд з сярэдзіны XVI ст.

Найбольш цікавай катэгорыяй крыніц для вывучэння гісторыі наёмніцтва ў Вялікім княстве Літоўскім у XV–XVI стст. з’яўляюцца дакументы, прызначаныя для рэгламентацыі службы жаўнераў. Гэта вайсковыя ўставы, т.зв. “артыкулы”, соймавыя пастановы і

⁵ Ochmanski J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. T.V. Warszawa, 1960.

⁶ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka (1492–1506).

⁷ Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagellonów. Warszawa, 1995.

⁸ Сагановіч Г. М. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII стст. Мінск, 1994.

распараджэнні вялікага князя і іншых прадстаўнікоў улады, інструкцыі асобным ротмістрам і мясцовай адміністрацыі, якой падпарадкоўваліся атрады “служэбных”. У іх разглядаюцца практычна ўсе аспекты службы жаўнераў – патрабаванні да камплектавання, структуры атрадаў, рыштунку камбатантаў, іх дзеянні пры паступленні на службу, прасоўванне да месца попісу, паводзіны на маршы, у бітве, у абозе, пры нясенні гарнізоннай службы, пад час аблогаў і абароны фартыфікацыйных аб’ектаў. У гэтым сэнсе ніводная іншая крыніца не ўтрымоўвае настолькі падрабязнага апісання дробных дэталей жаўнерскага побыту. Значная ўвага звяртаецца ў падобных дакументах на рэгламентацыю ўзаемаадносін з мясцовым насельніцтвам і адміністрацыяй, на абавязкі ўсіх пластоў наёмнага войска і кіраўнікоў розных узроўняў, на забеспячэнне войска, на падтрыманне дысцыпліны і пакаранні за разнастайныя парушэнні і злачынствы. Асобнае месца займаюць уставы аб аплаце за “жыўнасці”, якія рэгламентуюць цэны, што мусілі плаціць жаўнеры за прадукты харчавання мясцоваму насельніцтву. Найбольш падрабязнымі з дакументаў гэтай групы з’яўляюцца “артыкулы” польскага гетмана Яна Тарноўскага, якія выкарыстоўваліся кароннымі наёмнікамі і на землях Вялікага княства Літоўскага.

Асобную групу крыніц складаюць скаргі абывацеляў Вялікага Княства на жаўнераў і судовыя справы з іх удзелам. Яны найбольш поўна раскрываюць характар узаемаадносін з мясцовым насельніцтвам, ілюструюць кірункі і формы злоўжыванняў жаўнераў і наадварот, прыносяць прыклады, калі “служэбныя” выступалі як пацярпелы бок.

Важная месца ў вывятанні абавязкаў наёмных гарнізонаў маюць інвентары памежных замкаў. Асабліва падрабязная інфармацыя прыводзіцца тут у дачыненні пушкароў.

Дакументы фінансава-гаспадарчага характару (прыходна-расходныя запісы), лісты аб выплатах грошай жаўнерам і прыватным асобам, дамовы аб пазыках і г.д. служаць асноўнай крыніцай для вывятлення фінансавання і забеспячэння наёмных атрадаў.

Звесткі пра ранні этап выкарыстання наёмнікаў (да сярэдзіны XV ст.) найбольш поўна ўтрымоўваюцца ў наратыўных крыніцах, асабліва ў хроніцы Яна Длугаша.

Аналіз базы крыніц па вывучэнні гісторыі наёмніцтва ў Вялікім княстве Літоўскім ускладняецца той акалічнасцю, што яны не заўсёды могуць быць дакладна падзеленыя на асобныя катэгорыі. У шэрагу выпадкаў яныносяць форму лістоў да канкрэтных асоб, згуртаванняў людзей, сацыяльных груп, да прадстаўнікоў асобных рэгіёнаў і г.д.,

аднак маюць характар уставаў, інструкцый, распараджэнняў, даручэнняў і інш., альбо інфармацыйны, дзе спалучаецца інфармацыя самага рознага характару. У іх могуць утрымоўвацца, прычым, здараецца, у адным дакуменце, звесткі аб іерархіі, фінансаванні і забеспячэнні, абавязках жаўнераў, іх узаемаадносінах з мясцовым насельніцтвам і іншых аспектах службы. У сувязі з гэтым класіфікацыя крыніц тут носіць даволі ўмоўны характар.

1. Станаўленне інстытута наёмніцтва як сталай крыніцы камплектавання войска Вялікага княства Літоўскага

Фармаванне характару збройных сілаў Вялікага княства Літоўскага ў тым выглядзе, у якім яны пратрымаліся да канца разглядаемага перыяду, распачалося прынамсі з канца XIV ст. Найбольш масавай і, як падаецца, архаічнай формай мабілізацыі з'яўлялася ў тых часы так званая “Пагоня”, узгаданая ў прывілеі Ягайлы, выдадзеным пасля заключэння Крэўскай уніі, у 1387 г. Паводле згаданага прывілея, ў выпадку ўварвання ворага ў межы дзяржавы для яго пераследвання прыцягвалася не толькі рыцарства, але і ўсё мужчынскае насельніцтва, здольнае насіць зброю.⁹ Можна меркаваць, што далёка не ва ўсіх выпадках гэта былі ваяры ў поўным сэнсе слова, забяспечаныя вузкафункцыянальнай зброяй і прыдатныя для вядзення рэгулярных вясных кампаній, у тым ліку на варожай тэрыторыі.

Акрамя “Пагоні”, у Вялікім Княстве меліся ўласна вайсковыя фарміраванні, менш шматлікія, але складзеныя з прафесійных ваяроў. Яны выступалі на вайну ў складзе феадальнага апалчэння – паспалітага рушэння (*ex creditio generalis*), узгадкі аб якім у дакументах Вялікага княства Літоўскага датуюцца ўжо першай паловай XV ст. У наступным стагоддзі падобная форма вайсковай арганізацыі выступае ў гэтай дзяржаве як асноўная.

Падставай камплектавання паспалітага рушэння было валоданне ваярамі земскімі маёнткамі з сялянамі. Першапачаткова дакладнай рэгламентацыі нормаў вайсковай службы ў межах усёй дзяржавы не існавала; у кожным канкрэтным выпадку яны агаворваліся ў наданнях кожнаму землеўладальніку. Толькі з пачатку XVI ст. можна заўважыць агульнадзяржаўныя акты, якія абавязвалі

⁹ Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznań, 1841. S.2.

феадалаў выстаўляць з дакладна вызначанай колькасці сялянскіх службаў паўнавартага ваяра, які меў пэўны камплект узбраення.

Кшталтаванне характару войска Вялікага княства Літоўскага на працягу XV ст. адбывалася пад моцным заходнім, найперш польскім уплывам. Найбольшай інтэнсіўнасці вестэрнізацыя збройных сілаў гэтай дзяржавы дасягнула на мяжы XV і XVI стст. Аднак у гэты час пазначыўся крызіс традыцыйнай формы вайскавай мабілізацыі, якой з'яўлялася пасталітае рушэнне. Яшчэ раней гэты працэс распачаўся на тэрыторыі суседняй і саюзнай Польшчы, *expeditio generalis* якой прадэманстравала сваё поўнае бяссілле падчас трынаццацігадовай вайны (1454–1466) з Тэўтонскім ордэнам. Палякі, нават маючы колькасную перавагу, пацярпелі шэраг няўдач. Асабліва бездапаможным аказалася польскае пасталітае рушэнне, якое так выдатна зарэкамендавала сябе паўстагоддзя раней, пад час Вялікай вайны, пры аблозе фартыфікацыйных аб'ектаў, што вынікала, не ў апошнюю чаргу, з адсутнасці спрактыкаванай пяхоты. Аднак яшчэ ў большай ступені крызіс традыцыйнай вайсковасці ў Польшчы быў звязаны са зрухамі ў гаспадарчым развіцці, якія мелі месца ў тагачаснай Еўропе. Развіццё прамысловасці на Захадзе абумовіла запатрабаванне ўсё большага прытоку сельскагаспадарчых прадуктаў. Польшча, з яе традыцыйнай сельскагаспадарчай спецыялізацыяй, мусіла заняць месца пастаўшчыка гэтых прадуктаў. У выніку шляхта была зацікаўлена ў павелічэнні прадукцыйнасці сваіх маёнткаў, чаго яна імкнулася дасягнуць шляхам пашырэння фальваркавай сістэмы гаспадарання. Пастаянныя гаспадарчыя клопаты, натуральна ж, адцягвалі ўвагу феадалаў ад вайскавай службы, якая раней разглядалася шляхтай як адзіны варты яе годнасці занятак. Такім чынам, пачаўся працэс, які часам акрэсліваецца як “ператварэнне рыцарства ў земства”. Не жадаючы больш несці вайсковыя павіннасці, шляхта ўсё больш неахвотна збіралася на ваенныя выправы і думала толькі пра атрыманне ад караля новых прывілеяў.¹⁰

Калі не аналагічныя, то блізкія па характары прычыны ляжалі ў аснове крызісу традыцыйнай вайскавай сістэмы ў Вялікім княстве Літоўскім. Яшчэ у пачатку XV ст. баяздольнасць ліцвінскага войска трымалася не толькі на досыць актуальных у тых часы прынцыпах феадалізму, але і на строгай, нават суровай дысцыпліне, за парушэнне якой падданыя Вітаўта маглі папаціцца жыццём.

¹⁰ Nadolski A. Ogólna charakterystyka // Polska technika wojskowa do 1500 roku. *Z dziejów nauki i techniki*. T.1. Warszawa, 1994. S.191.

Нездарма апісанні крутасці норава гэтага легендарнага гаспадара і хуткасць яго на расправу карысталіся ў пазнейшых аўтараў не меншай папулярнасцю, чым расповеды пра яго ваяўнічасць, мудрасць і непамерныя палітычныя амбіцыі. Аднак да канца XV ст. норавы рыцарскага люду самай усходняй дзяржавы кааліцыі Ягелонаў і яго мілітарны імпульс ушчыльную наблізіліся да тых, якія мелі месца ў іншых краях Еўропы, дзе ніхто больш не рызыкаваў рабіць стаўку на пыхлівых, але недысцыплінаваных феадальных апалчэнні. Несумненна, яны досыць добра праяўлялі сябе ў кароткатэрміновых кампаніях, калі вынік вайны вырашаўся ў адной-дзвюх бітвах, пасля чаго абцяжараныя здабычай ваяры раз'язджаліся па дамах. Але, на жаль, час такіх войнаў у Еўропе даўно мінуў. Не была выключэннем і ўсходняя частка еўрапейскага абшару, дзе Вялікаму княству Літоўскаму давялося мець справу не са звыклымі наездамі крыжакаў і іх гасцей, а з мэтанакіраваным націскам лёгкай усходняй кавалерыі, якую мала было разбіць – яе перад гэтым трэба было злавіць у бяскрайніх стэпах Украіны альбо беларускіх лясах.

Натуральна, гэта патрабавала пастаяннай баявой гатоўнасці, тады як вядзенне гаспадаркі мусіла адсоўвацца на задні план. Між тым, рост попыту на сельскагаспадарчую прадукцыю на захадзе Еўропы стымуляваў зацікаўленасць менавіта ў падобных занятках не толькі ў Польшчы, але і ў Вялікім княстве Літоўскім, дзе фальваркавая сістэма пакрысе пачынае распаўсюджвацца ўжо ў XV ст. Да сярэдзіны XVI ст. выпадкі, калі феадалы, адзначыўшыся на вайсковых попісах, “кони и зброи отсылають, а сами ся только у малом почте составляют”, былі далёка не выключэннем. Досыць мяккія рэпрэсіўныя меры, прадугледжаныя статутамі ў дачыненні парушальнікаў вайскавай дысцыпліны, і яшчэ больш мяккая практыка прымянення гэтых мераў сітуацыю кардынальна паправіць былі не ў стане.

Новыя рэаліі запатрабавалі ўнясення пэўных карэктываў у прыწყыпы камплектавання збройных сілаў у дзяржаве. З пачатку XVI ст. пачынаецца паступовы зварот у бок найманага войска, не такога шматлікага, як паспалітае рушэнне, але сталага, пастаянна гатовага да вядзення баявых дзеянняў. Калі з'явіліся ў Вялікім княстве Літоўскім першыя наёмныя атрады, сказаць немагчыма, але адбылося гэта, несумненна, задоўга да страты паспалітым рушэннем сваіх баявых якасцяў. Ужо Міндоўг меў у 1252 г. у сваім распараджэнні найманых нямецкіх арбалетчыкаў. Пасля вяртання гэтага манарха ў паганства прыток у ліцвінскае войска выходцаў з хрысціянскіх еўрапейскіх краёў мусіў запаволіцца, аднак па заключэнні Крэўскай

унії 1385 г. і хрышчэнні язычнікаў-літоўцаў наёмнікі зноў сістэматычна пачынаюць трапляцца ў войску Вялікага Княства. Найбольшы іх наплыў сюды звязаны з імем Вітаўта, добра знамага на Захадзе яшчэ з часоў яго побыту ў Прусіі і дынастычнай барацьбы ў Вялікім княстве Літоўскім. Так, дастаткова вядомым з'яўляецца факт прысутнасці крыжакаў і польскага рыцарства пад час трагічнай для Вітаўта бітвы на Ворскле ў 1399 г. Не з'яўляецца таямніцай і факт прысутнасці наёмнікаў, у прыватнасці чэхаў, у саюзным польска-ліцвінскім войску пад Грунвальдам. Праўда, звязваюцца яны звычайна з кароннай, польскай арміяй. Тым не менш, данясенне камтура з Рагнеты маістру Тэўтонскага ордэна за 30 траўня 1410 г. сведчыць, што ў рамках непасрэднай падрыхтоўкі да Грунвальдскай выправы Вітаўт паслаў каралю польскаму для найму жаўнераў 20000 коп грошаў. Наёмны атрад на чале з Тамашом Тоненфельдам знаходзіўся на службе ў Вітаўта перад 1423 г. Не абышлося без наёмнікаў, у тым ліку чэхаў, палякаў валяхаў і татарцаў, і падчас выправы Вітаўта на Пскоў у 1426 г.¹¹

Не спынілася практыка выкарыстання наёмнікаў і пры пераемніках Вітаўта. Меліся наёмныя “госці” ў распараджэнні Жыгімонта Кейстутавіча ў 1433 г. Ягоны галоўны палітычны праціўнік Свідрыгайла, у сваю чаргу, наняў у 1435 г. напярэдадні бітвы пад Вількамірам значную колькасць “гасцей”, сярод якіх былі ракушане, русіны, татары, чэхі, сілезцы, рыцары Інфлянцкага і Тэўтонскага ордэнаў, а таксама прадстаўнікі іншых народнасцяў.¹²

Адна з найбуйнейшых вайсковых выпраў з удзелам найманых атрадаў мусіла адбыцца ў 1480 г. Тады для правядзення вайны з вялікім князем маскоўскім Іванам на тэрыторыі Польшчы, у дынастычнай уніі з якой Вялікае княства Літоўскае зноў апынулася пасля заняцця польскага трона Казімірам Ягелонам, было нанята прыблізна 6–8 тысяч адборнай кавалерыі. І хоць па прычыне ўмяшання ў ход падзей Крымскага ханства выправа не ажыццявілася, вярбоўка такой колькасці наёмнікаў у часы, калі барацьба непасрэдна за ўсходнія тэрыторыі кааліцыі Ягелонаў яшчэ не разгарнулася, можа разглядацца як яўны прэцэдэнт на будучае. Сярод нанятых ротмістраў былі наступныя: Катажыньскі (88 коней);

¹¹ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. 1376–1430, ed. A.Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T.VI, cz.1. Cracoviae, 1882. S.209, 509, 730.

¹² Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900. С. 80, 85; Dlugosz J. Opera Omnia cura Alexandri Przedziecki edita. T.XIII. Cracoviae. S.565.688.

Мышкоўскі (116); Лямбург (40); Маркварт (60); Вальны (113); Бычак (102); Владыка (43); Люпа; Цорбель; Каўка; Мушыньскі (318); Свош (95); Матуш; Чэрны; Жэгота; Марэк; Бялы; Рышка; Вітэк; Козел Зых; Кочка; Скуркоўскі; Хертвік; Касоўскі; Готард; Ясеньскі стары; Ясеньскі малады; Тваркоўскі; Радзімскі; Глазэк; Бонк; Жолна; Шалінскі; Слуньскі; Собэк; С.Скуркоўскі; Бэрнат; Гінэк; Сэроўскі; Бартэк; Кунт; Мікульскі; Марцін Збароўскі; Міляёўскі; Анджэй Сбароўскі; Готард малодшы; Консы Пётр; Зяленьскі; Бялы Якуб; Бялы Ян; Гурскі; Падчашы добжынскі; Вільканоўскі; Ласоцкі; Валіцкі; Свастэрсан; Поляк.¹³

Прынцыпова новы этап у выкарыстанні наёмнага войску ў Вялікім княстве Літоўскім распачаўся ў часы Аляксандра Ягелона. Гэтаму спрыяла некалькі асноўных прычын. Па-першае, пасля смерці Казіміра ў 1492 г. польскі трон перайшоў аднаму з ягоных сыноў, Яну Альбрэхту, тады як Аляксандру былі ўручаны паўнамоцтвы вялікага князя літоўскага. Такім чынам, асабістая унія паміж даўнімі саюзнікамі была парушана, што запатрабавала стварэння пры асобе кожнага з манархаў уласнага паўнавартага двара. Двор Аляксандра быў сфармаваны з мясцовых асоб, якія выконвалі свае дворскія функцыі пад час прыезду Казіміра ў Літву, а таксама з асабістага двара каралявіча, які прыбыў з Польшчы.

У склад двара Аляксандра ўваходзіла некалькі катэгорый дваран, якія выконвалі розныя функцыі. Найбольш шматлікай катэгорыяй з'яўляліся дваране, якія неслі вайсковую службу. Асобы замежнага паходжання, фіксаваныя часам як "curienses", атрымлівалі за гэта пэўную плату. Так, у сакавіку 1498 г. з вялікакняжацкага скарбу былі выплачаны грошы наступным дваранам і ротмістрам:¹⁴

1. Ян Рабштынскі	16. Ян Канарскі
2. Даніэль Длускі	17. Станіслаў Закжэўскі
3. Станіслаў Канарскі	18. Станіслаў Міляноўскі
4. Князь Міхал Глінскі	19. Аджывольскі
5. Крыштаф Майснэр, даводца нямецкай пяхоты	20. Сважынскі
6. Барталамей Сварчоўскі	21. Забельскі
7. Ян Бучацкі, ваяводзіч падольскі	22. Трэпка
8. Тухольскі	23. Курчлаў
9. Дракула	24. Хомхер
10. Чэлец	25. Ванек
11. Ежы Крупскі	26. Стробскі
	27. Яворэк

¹³ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów. T.I. 1377–1499. Warszawa, 1930. S.335.

¹⁴ Там жа. С.434-435.

12. Турэк
13. Пётр Стапа
14. Падолец
15. Анджэй Канарскі

28. Поленц
29. Якуб Монік
30. Закшэўскі малодшы
31. Матыс

Мясцовыя ўраджэнцы выконвалі ваенную службу на звыклым феадальным праве. Толькі ў выключных выпадках дваране ліцвіны атрымывалі за гэта плату. Так, у 1500 г. невялікія сумы грошай атрымалі каля 60 дваран з усходніх зямель дзяржавы, занятых непрыяцелем. Цікавае выклікае таксама і фіксацыя сярод наёмнікаў князя Міхала Глінскага. На думку польскага даследчыка К.Пяткевіча, гэта магло быць звязана з тым, што Глінскі на той час разглядаўся як асоба, якая прыбыла з-за мяжы і была трохі чужароднай у асяроддзі ліцвінскіх паноў.¹⁵

Важным фактарам, які таксама спрыяў пашырэнню выкарыстання наёмнікаў у Вялікім княстве Літоўскім, служылі ваенныя дзеянні на ўсходніх і паўднёвых межах дзяржавы. Менавіта пасля смерці Казіміра і з прыходам да ўлады Аляксандра яны набылі характар перманентнай вайны. Гэта запатрабавала войска, гатовага ў любую хвіліну, не марнучы часу на доўгі збор, прыступіць да абароны краіны. Ужо ў 1493 г. Аляксандр даручыў свайму паслу Літавору, накіраванаму ў Польшчу, дамовіцца з ротмістрамі аб вярбоўцы платных жаўнераў, а на першы час наняць і прывесці ў Брэст хоць бы 300 чалавек.¹⁶ Прыцягваліся добраахвотнікі і з іншых краёў Еўропы, асабліва тых, манархі якіх знаходзіліся з вялікім князем літоўскім у прызных адносінах. 2 ліпеня 1500 г. Аляксандр выдаў у Мінску адозву да паноў, гарадоў і ротмістраў наёмнікаў з абвясчэннем, што ён закладае рыцарскае брацтва з мэтай барацьбы з маскоўскім непрыяцелем. Гэтая адозва павінна была быць агалошана ў краінах, дзе манархамі з'яўляліся браты Аляксандра – у Венгрыі, Чэхіі і Польшчы.¹⁷

Колькасць наёмнікаў, якія прыцягваліся да абароны краіны, непасрэдным чынам залежала ад знешняй сітуацыі. На думку К.Пяткевіча, на працягу 1498–1499 гг., пад час ваеннага зацішша, пры асобе вялікага князя стала знаходзілася каля 30 платных дваран (гэтая лічба ў цэлым супадае з прыведзеным вышэй пералікам), якія мелі ў сваім распараджэнні почты, што найчасцей налічвалі ад 2 да 8 чалавек. Такім чынам, уся надворная харугва мусіла складацца

¹⁵ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka (1492–1506). S. 84.

¹⁶ Любавский М. Литовско-русский сейм. С. 175.

¹⁷ Papée F. Aleksander Jagiellończyk. Kraków, 1949. S. 37.

приблизно са 170 ваяроў. У 1500 г., пасля актывізацыі барацьбы з Вялікім княствам Маскоўскім, лічба гэтая значна павялічылася. Пасля паражэння на Ведрошы была праведзена актыўная вярбоўка “служэбных” у Польшчы, Маравіі і Сілезіі; у кастрычніку 1500 г. надворная харугва павялічылася да 460 коней і была паслана да Полацка. Абарону паўночнага кірунку, дзе чакалася найбольшая пагроза, узначаліў прызначаны гетманам чэх Пётр Чэрнін, які меў у сваім распараджэнні 500 наёмных кавалерыстаў і першапачаткова каля 1700 пехацінцаў. Войска Чэрніна знаходзілася ў Полацку ўвесь 1501 г., хоць частка надворнай харугвы мусіла летам адысці на Падляшша ў сувязі з імкненнем Аляксандра заняць польскі трон. Летам 1502 г. Аляксандр вярнуўся ў Літву з новымі сіламі наёмнікаў. Такім чынам, наёмнае войска Вялікага княства Літоўскага моцна павялічылася і на пачатку 1503 г. складалася з надворнай харугвы Аляксандра (784 кавалерысты і 263 пехацінцы, да якіх дадавалася яшчэ 4 “кані”), каля 90 гусараў, нанятых у Кракаве, войска Чэрніна (279 конных дваран і 8 кампаній пяхоты, што ўключалі 810 чалавек і 56 “коней”), аддзелаў Яна Поляка (19 кампаній у 300 “коней” і 4076 пехацінцаў, а таксама асобны аддзел у 400 пешых і 27 конных), 7 пяхотных кампаній, што знаходзіліся ў Смаленску (803 чалавекі і 27 коней). Артылерыя войска была нешматлікай і налічвала каля 20 гармат. На момант заканчэння ваенных дзеянняў плату за службу ў Вялікім Княстве атрымалі 1163 кавалерыстаў, аб’яднаных у 173 пачты, 38 пяхотных кампаній у складзе 5952 чалавекі і 237 “коней”, а таксама 11 пушкароў.¹⁸

Панаванне Аляксандра Ягелона было знамянальнай вехай у станаўленні інстытута наёмніцтва ў Вялікім княстве Літоўскім не толькі па прычыне шырокага выкарыстання завербаваных ваяроў у баявых дзеяннях, але і таму, што ў гэты час яны пачынаюць выкарыстоўвацца для аховы межаў у мірны час, ператвараючыся паступова ў пастаяннае войска. Так, напрыклад, 28 чэрвеня 1505 г. полацкі ленвойт Якуб Кезмаркавіч выдаў “за жаўнераў” 15 коп грошаў Скелеўскаму, 15 коп без 2 грошаў немцу Якубу Рыку Барберу, 5 коп Харытону.¹⁹ Паказальна таксама, што шэраг наёмнікаў фігуруе сярод дваран вялікага князя на працягу некалькіх гадоў, што сведчыць аб адноснай кадравай стабільнасці войска (табл.1).²⁰

¹⁸ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka. S.85-87, 100-104.

¹⁹ Любавский М. Литовско-русский о́йм. С.176.

²⁰ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka. S.114-125.

Табліца 1

**Дваране вялікага князя Аляксандра, якія неслі службу на
працягу некалькіх гадоў**

Дваранін	Гады службы
1	2
Балтазар	1500 - 1501, 1503
Беніяш Харват	1499, 1501
Бешыцкі	1501 - 1502
Багуслаў	1501 - 1502
Браніцкі	1500 - 1501
Бжозовец Мікалай	1499 - 1500
Бучацкі Ян старэйшы	1500 - 1505
Бучацкі Ян малодшы	1499 - 1500, 1503 - 1505
Бучацкі Якуб	1501 - 1502
Букоўскі Ян	1503 - 1505
Хмялецкі Якуб	1505 - 1506
Рафазэль з Ходча	1502 - 1505
Хамацкі	1500 - 1501
Храстоўскі Мікалай Гнєваш	1503 - 1505
Худзоўскі Альберт	1502 - 1506
Целік Станіслаў	1497 - 1500
Чэрнін	1501 - 1502
Чурыла Анджэй	1505 - 1506
Чыстоўскі Пётр	1503 - 1506
Даўскі Давід	1498, 1500 - 1501
Дракула Ёшт	1498 - 1501
Дунін Пётр	1500 - 1505
Душа Анджэй	1505 - 1506
Дзівіш	1501 - 1502
Фелікс	1500 - 1501
Філіпоўскі Мікалай	1498 - 1506
Яжоўскі Геранім	1498 - 1501
Гесторф Крыстоф	1501 - 1502
Гесторф Пётэр	1500 - 1502
Гесторф Каспер	1501 - 1502
Глагіньскі Войцех	1502 - 1505
Галавінскі Бернард	1502 - 1504
Грабавінскі Дабрагост	1503 - 1505
Грэк Ян	1501, 1503 - 1505
Грыва Станіслаў	1504 - 1506
Гут Ёганэс	1501, 1503 - 1504
Гербурт Фрыдэрык	1498 - 1500
Герых са Спайўна	1500 - 1502
Харват	1501, 1503
Гунраў Петрус	1503 - 1504
Гынек Станіслаў	1500 - 1506
Грык з братамі	1501 - 1502
Івашка Армянін са Львова	1503 - 1504
Яткароўскі Анджэй	1503 - 1504

Яраноцкі	1500 - 1501
Яроцкі Станіслаў	1502 - 1503
Ярошак	1498 - 1501
Ясенскі Павел	1503 - 1504
Яворэк Ежы	1500, 1502, 1505
Енучэк	1500, 1503
Калькратар	1501, 1503
Каспер Падалянін	1499 - 1500
Кляноўскі Пічэк	1501, 1504
Князік Анджэй	1504 - 1505
Каханак Ян (Адамчоўскі)	1502 - 1506
Котвіч Кшыштаф	1498 - 1502
Каварскі Анджэй	1498 - 1500
Каварскі Ян	1498 - 1500
Каварскі Станіслаў	1493 - 1495, 1498 - 1500
Казарскі Мікалай	1500 - 1501
Крачоўскі Якуб	1500, 1505
Крупскі Ежы	1498 - 1501
Куніцкі Ян	1502 - 1504
Ляшчынскі Анджэй	1500 - 1501
Лайхельт	1498 - 1500
Мацеёўскі Каспер	1505 - 1506
Мяскоўскі Мікалай	1503 - 1505
Міляноўскі Станіслаў	1498 - 1501
Міляноўскі Анджэй	1499, 1501, 1503 - 1505
Нагвадзан Дымітр	1500 - 1501
Недаспельскі Анджэй	1500, 1505 - 1506
Адрывольскі Дзержэк	1498 - 1501, 1503 - 1506
Окунь Станіслаў	1499 - 1501, 1504
Орлік Мікалай (Пахоўскі)	1502, 1504
Арахоўскі Станіслаў	1502 - 1504
Асалінскі Ян	1501, 1502 - 1504
Пенкар Альбрыхт	1501 - 1502
Пятроўскі Мікалай	1501 - 1505
Падолец Ян	1498 - 1501, 1504 - 1506
Прэйс Матыс	1498 - 1500
Псёнка Пётр	1499 - 1501
Пшонка Станіслаў	1504 - 1505
Рабштынскі Ян	1498 - 1502
Рацлаў	1498 - 1501
Радван Якуб	1499 - 1500
Рамфельт Малжэр	1498 - 1500
Раствароўскі Мікалай	1505 - 1506
Разноўскі Якуб	1503 - 1506
Разражэўскі Ян	1501, 1504
Рыдзоўскі Пётр	1502 - 1503
Рыттэль Андрэас	1504 - 1505
Серафін	1500 - 1501
Сецігнеўскі Якуб	1501, 1503 - 1505
Семіхоўскі Янушак	1502 - 1503
Скарбек	1500 - 1501

Скарута Алехна	1502 - 1503
Снавідоўскі	1499 - 1501
Сапіхоўскі Марцін	1503 - 1505
Сасноўскі Пётр	1504 - 1505
Сасноўскі Івашка	1503 - 1504
Сплаўскі Мікалай	1501, 1506
Станьчык	1500 - 1501
Станц Георг	1499 - 1500
Старосцкі Ян	1501, 1503
Стаян	1500 - 1501
Стапа Пётр	1498 - 1502
Струсь Якуб	1499 - 1501
Суходольскі Мікалай	1499 - 1500, 1502
Сулкоўскі Марцін	1500 - 1505
Шропскі Ян Мадлібог	1498 - 1500, 1503 - 1504
Швема	1499, 1501
Сьвінда Вінцэнт	1501 - 1506
Сьверчоўскі Януш	1497 - 1506
Сверчоўскі Януш	1498 - 1500
Ташлік Крыстоферус	1501 - 1505
Тэнчынскі Анджэй	1503 - 1504
Трэпка Анджэй	1498 - 1501, 1503
Трэбенскі Марцін	1504 - 1506
Тухорскі Станіслаў	1498, 1500 - 1501
Турэк Ян	1498 (?), 1500 - 1501, 1503
Твароўскі малодшы	1500 - 1501, 1503
Тыхновіч Івашка Армянін	1502 - 1503
Ванек Чэх	1497 - 1500
Венгарэўскі Якуб	1502 - 1506
Веляпольскі Ежы	1501, 1503
Владзынскі (Алманус, Чэх)	1501 - 1502
Волчак Станіслаў	1498 - 1500
Волчак Анджэй	1498 - 1500
Волк	1499 - 1500
Вольскі Якуб	1500 - 1501, 1506
Врона Якуб	1501, 1504
Закрэўскі Анджэй	1498 - 1501, 1505
Закрэўскі Мікалай	1501, 1506
Закрэўскі Матыс	1498 - 1501
Запорскі Габрыэль Урыэль	1503 - 1506
Зарэмба Ян	1504 - 1505
Завацкі Янэк	1500, 1503 - 1506
Зброжэк Анджэй	1503 - 1505
Здзіслаў	1500 - 1501
Зембоцкі Ян	1504 - 1505
Звястоўскі Балтарамей	1502 - 1503

Традыцыя сталага выкарыстання наёмнага войска, закладзеная пры Аляксандры, знайшла працяг і падчас панавання апошніх Ягелонаў – Жыгімонта Старога і Жыгімонта Аўгуста. Так, на працягу вайны 1507 – 1508 гг. Вялікае княства Літоўскае мусіла ўтрымліваць

5000 наёмнікаў пад камандай Фірлея. Выключна важная роля “служэбных” яскрава праявілася ў вайне 1512 – 1522 гг. Пасля здачы Смаленска ў жніўні 1514 г. Жыгімонт Стары мусіў пайсці на грандыёзныя высілкі для мабілізацыі войска, у тым ліку 14 тысяч наёмнай кавалерыі пад камандай Януша Сварчоўскага і 3 тысяч наёмнай пяхоты, большасць якіх прынялі ўдзел у бітве пад Оршай. Запіс 29 красавіка 1514 г. аб аплаце ў Кракаве ротмістраў, вербаваўшых удзельнікаў кампаніі гэтага года, дазваляе ў нейкай ступені класіфікаваць уяўленне аб маштабах мабілізацыі, сумах выплат і асабовым складзе камандавання войска (табл.2).²¹

Табліца 2.

**Аплата войска, нанятага ў Польшчы для правядзення кампаніі
1514 г.
Кавалерыя**

Ротмістр	Колькасць коней	Сума выплаты (у злотых)
Сварчоўскі Януш	30	300
Стараста Лукоўскі	200	800
Сліжыцкі	200	800
...унбурк	200	800
Баратынскі Анджэй	200	800
Баратынскі Ян	200	800
Хршчэноўскі Мікалай	200	800
Гінк Станіслаў	200	800
Далузскі	200	800
Сецыгноўскі	200	800
Цетрыц	100	400
Лушчоўскі	100	400

Пяхота

Ротмістр	Колькасць драбаў	Кошт 1 драба (у зл.)	Колькасць коней	Кошт 1 каня (у зл.)
Бабалецкі	200	?	3	?
Шторка	200	?	5	?
Іскра	200	2	5	?
Шымка кульгавы	200	2	3	4
Суходольскі	200	2	3	4
Зебрыдоўскі	200	2	3	4
Сівох	200	2	3	4
Чыстоўскі	200	2	?	4

²¹ Акты литовско-русского государства (с предисловием М.В. Довнар-Запольского). Вып. 1. Москва, 1899. С.155-156.

Пятроўскі Еранім	200	2	3	4
Прэменьскі	200	2	3	4

Пасля няўдалай аблогі Смаленска, распачатай пасля Аршанскай бітвы, паспалітае рушэнне было распушчана, тады як “служэбныя” былі расстаўлены ў памежных гарадах для нясення гарнізоннай службы, а ў наступным годзе нават перайшлі да актыўных баявых дзеянняў. У 1516 г. па прычыне недахопу фінансавых сродкаў наёмнікі таксама былі распушчаны, аднак ужо ў маі таго ж года Вялікае княства Літоўскае было зноў вымушана пайсці на выдаткаванне грашовых сум, урэгуляваць пытанне аб прыняцці ў Польшчы літоўскай манеты і ў 1517 г. зноў наняць вялікае войска пад камандай таго ж самага Яна Сварчоўскага, у якое ўваходзілі “Чахи, Ляхи и Угрове, Литва и Немци ... да иных земель много Мурове, Мозошане, Волохи и Сербове и Татарове”. Пасля заключэння перамір’я з Масквой з 1522 да 1527 г. частка “служэбных” пакідалася на ўсялякі выпадак для нясення гарнізоннай службы.²²

Значная роля адводзілася наёмным атрадам на паўднёвым кірунку, дзе яны складалі гарнізоны памежных замкаў, якія прыкрывалі землі Вялікага княства Літоўскага ад татарскай пагрозы. Верагодна, ужо ў 1499 г. 100 пешых драбаў стаяла ў Кіеве. “Служэбныя”, найманыя як гаспадаром, так і ваяводам, меліся ў Кіеўскім замку таксама ў 1507 – 1509 і каля 1520 г. У 1521 г. ваявода Кіеўскі наняў 200 кавалерыстаў і звыш таго сюды ж было паслана яшчэ 300 драбаў. На Віленскім вальным сойме ў 1524 г. была прынята пастанова паслаць на “украінныя” землі 2000 гаспадарскіх дваран “на пенезях” замест такой самай колькасці паспалітага рушэння, якое планавалася паслаць раней. У 1543 г. Уладзімір Гальшанскі становіцца ў Кіеве са сваёй наёмнай ротай, за якую гаспадарскі скарб выплаціў яму 100 коп грошаў. Праз два гады тут фіксуецца ротмістр Псуцкі. У 1551 г. Жыгімонт Аўгуст загадаў таварышу кіеўскай роты Анёлу рушыць у якасці ротмістра ў Канеўскі замак і набраць 50 драбаў з ліку ўжо адслужылых асоб. Крыштаф Рудніцкі з сотняй драбаў пасылаўся ў Вінніцу, а 100 кавалерыстаў Пятра Чапліча і 100 драбаў Пятра Разбіскага – у Чаркасы. Рота апошняга, разам з 60 “драбов же давнейших”, якія служылі “под моцью” старасты, фігуруе ў Чаркаскім замку і ў 1552 г. У гэтым жа годзе вялікі князь загадаў ротмістру Аляксандру Дзмітрыевічу рушыць у Вінніцу, “маючы зуполный почот роты ... добре осажоный коньми, зброями и инными речами ку таковой службе належными заспособеньми” і г.д. Для

²² Любавский М. Литовско-русский сейм. С.202-205.

пабудовы новага замка каля Кіева сюды былі накіраваны значныя сілы на чале з Васілём Тышкевічам, у тым ліку роты падстолія Станіслава Мікалаевіча Паца, гараднічага мінскага князя Андрэя Сымонавіча Адзінцэвіча, князя Міхала Вішнявіцкага, Івана Васільевіча Ляцкага, Міхала Тышкевіча і г.д. Наколькі важнай была прысутнасць наёмных гарнізонаў ва ўкраінскіх замках, сведчыць просьба брацлаўцаў аб прысланні “служэбных” за 1545 г., дзе сцвярджалася, што ў адсутнасць наёмнікаў прыходзяць татары і чыняць шкоды. Напярэдадні Інфлянцкай вайны вялікія сілы жаўнераў “ляжалі” і ў беларускіх гарадах. У 1557 г. у Аршанскім замку мелася 100 драбаў ротмістра Захарэўскага, у Мсціславе – 100 драбаў Разбіцкага, у Гомелі – 200 драбаў Ленскага, у Дрысе – 100 драбаў Холмскага, у Дрысвятах – 100 драбаў Заклічэўскага і інш.²³

Шырокае выкарыстанне ў Вялікім княстве Літоўскім наёмных рот, завербаваных на тэрыторыі Польшчы, ставіць пытанне аб правамоцнасці разгляду іх у якасці войска Вялікага княства Літоўскага. Прынамсі існуе даўняя традыцыя разгляду іх як польскага войска, якое толькі дапамагала свайму саюзніку ў рамках існавання дынастычнай уніі. У сувязі з гэтым варта спыніцца на некаторых момантах. Па-першае, у разглядаемую эпоху выкарыстанне іншаземных наёмнікаў у розных краях Еўропы было справай настолькі звычайнай, што нават у варагуючых арміях можна было знайсці ўраджэнцаў адной і той жа краіны. Асабліва гэта тычыцца рэпрэзэнтантаў вайсковых школ, якія зарэкамендавалі сябе найбольш эфектыўнымі. Так, у сярэдзіне XV ст. у Цэнтральнай Еўропе вельмі цаніліся чэшскія ваяры, што выдатна праявілі сябе пад час гусіцкіх войнаў. З канца XV ст. вялікую папулярнасць набыла швейцарская пяхота, а ў далейшым – і нямецкія ландскнехты. Дарэчы, ландскнехтская пяхота (*peditibus lyanczknachty*) ў канцы XV ст. складала асабістую ахову вялікага князя Аляксандра, а ў 1501 г. іх замянілі швейцарцы.²⁴ Нацыянальны склад польскіх рот таксама быў далёка не аднастайны. Апроч уласна палякаў, сюды ўваходзілі, асабліва на ранніх этапах развіцця наёмніцтва ў Польшчы, прадстаўнікі самых розных нацыянальнасцяў, у тым ліку і ліцвіны. Ужо ў рэестры пешай роты Вацлава, які датуюцца, верагодна, 1471 г.,

²³ Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa, 1978. S.97; Ochmanski J. *Organizacja obrony w Wielkim Ksiestwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV – XVI wieku* // *Studia i materiały do historii wojskowości*. T.V. Warszawa, 1960. S.384-386; АЮЗР. Ч.VIII, т.5. Кіев, 1907. С.52, 76; АЮЗР. Ч.VII, т.VII. Кіев, 1886. С.90; Любавский М. Литовско-русский сейм. С.234, 572-573, 596.

²⁴ Pietkiewicz K. *Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka*. S.93.

знаходзіўся нейкі Ян з Кіева, сярод драбаў роты Карвата ў 1471 г. згадваюцца кіяўляне Марцін і Ванек (“Martinus de Kyof”, Vaniek de Kyof”) і Якуб і Павел з Астрога (“Jakub de Ostroha”, “Paul de Ostroha”), у пешай роце Канева ў 1496 – 1497 гг. службыў арбалетчык Тамаш з Вільні і г.д. Падчас вайны Польшчы з Малдавіяй у 1509 г. у ёй прынялі ўдзел 800 вершнікаў з Вялікага Княства, якія служылі як “на сваю шкоду з ласкі”, так і “на ласку гаспадарскую” (за плату), прычым частка з іх – пад камандай польскага ротмістра Пятра Алескага.²⁵

Акрамя выпадкаў “масавага” ўдзелу прадстаўнікоў Вялікага княства Літоўскага ў ваенных кампаніях Кароны, у польскім войску назіраліся выпадкі службы асобных уладжэнцаў літоўскіх, беларускіх, украінскіх і падляшскіх зямель, якія змагаліся ў змяшаных па сваім нацыянальным складзе ротах. Найбольш частымі падобныя выпадкі былі ў канцы 20-х – 50-х гг. XVI ст.²⁶ Такая акалічнасць тлумачыцца, праўдападобна, найперш тым, што гэта быў перыяд адноснай знешнепалітычнай стабільнасці Вялікага княства Літоўскага, калі феадалы, не задзейнічаныя ў паспалітым рухэнні, маглі рэалізаваць свой вайсковы патэнцыял за межамі дзяржавы. Па падліках польскага даследчыка М.Плеўчыньскага, “таварышы” (даводцы атрадаў – почтаў) з Вялікага Княства складалі ў часы панавання Жыгімонта Аўгуста каля 6 – 7% сярод усіх таварышаў “абароны паточнай” Кароны і ажно 35% сярод таварышаў іншаземнага паходжання.²⁷

Тым не менш, і ліцвінскія почты ў каронным войску, і польскія атрады ў войску Вялікага Княства разглядаліся як частка ўласных збройных сіл, такая ж самая, як паспалітае рухэнне, хіба што толькі зарганізаваная на іншых падставах. Прыналежнасць скарбу, з якога жаўнерам выплачвалася плата, вызначала, фактычна, незалежна ад нацыянальнага паходжання і месца найму, іх прыналежнасць да таго ці іншага войска. Пра гэта недвусэнсоўна сведчыць адказ ліцвінаў на Брэсцкім сойме 1544 г. палякам, якія прасілі аб вайскавай дапамозе ў выпадку пагрозы з боку туркаў. Сутнасць адказу заключалася ў тым, што палякі ў цяжкія для Вялікага княства Літоўскага часы ніколі яму не дапамагалі, ні людзьмі, ні грашыма, апроч старадубскай вайны. І

²⁵ Górski K. Historia jazdy polskiej. Kraków, 1895; Górski K. Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893; Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagellonów. Warszawa, 1995.

²⁶ Значная інфармацыя аб службе ўладжэнцаў Вялікага княства Літоўскага ў каронным войску ўтрымліваецца ў фондзе Konsygnacja dawnych akt wojskowych (dz.85) варшаўскага Галоўнага Архіва Старажытных Актаў (AGAD).

²⁷ Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagellonów. S.9.

гэта пры тым, што тэрыторыя Польшчы была адным з асноўных месцаў вярбоўкі жаўнераў! Аднак, улічваючы “братэрскія пачуцці” з боку ліцвінаў, яны згаджаліся прадставіць палякам 4000 наёмнікаў на паўгода. Калі ж у іх будзе патрэба ў самім Вялікім Княстве, то Польшча магла разлічваць толькі на грошы для найму “служэбных”. У агульных рысах гэта пастанова была пацверджана і на сойме 1552 г. у Вільні.²⁸

З пачаткам Інфлянцкай вайны Вялікае княства Літоўскае ў рамках панавання Ягелонскай дынастыі дасягнула піку ў выкарыстанні наёмных атрадаў. У 1560 г. у Інфлянты былі пасланы ротмістры Мікалай Осцік, князь Жыжэмскі, Сурвіл, Даўгерд, Ян Хадкевіч, Юры Зяноўевіч. У наступным годзе тут былі расстаўлены гарнізоны іспанца Антанін Морэ (300 драбаў), Фрыдрыха Валовіча (150 драбаў), Мікалая Сапегі (150 вершнікаў), Пана Осціка (200 вершнікаў) і г.д. На Віленскім сойме 1563 г. усе дарослыя сыны і браты шляхты, не ахопленыя паспалітым рушэннем, пад страхам турмы абавязваліся служыць жаўнерамі ці слугамі ў панскіх почтах. Апроч таго, стымулявалася пашырэнне элементаў наёмніцтва нават у складзе паспалітага рушэння шляхам выстаўлення феодаламі звышнарматыўных почтаў “на ласку гаспадарскую”, г.зн. з разлікам на наступную кампенсацыю з боку вялікага князя. Пастанова Берасцейскага вальнага сойму 1566 г. абвешчала: “Теж вси, хто кольвек, маючи оселость шляхетскую, выехал бы на войну, маючи больший почот, ниж повинен подле статуту або хто и не повинен будучи войны служитьи, сам выедеть и почот выведеть, чинечи то з милоси ку речи посполитой, тогды таковый почот маеть быти плачною с тых пенезей, которые водѣ уфалы сойму Виленского прошлого и теперешнего Берестейского по пети коп с коня даваны будутъ от тых, которые на войны прошлые не ездили”. Яшчэ раней, у 1565 г. за свой кошт, у доўг будучых выплат Ян Еранімавіч Хадкевіч арганізаваў 1200 коней, Астафей Валовіч – 250 коней, Андрэй Курбскі – 400 коней, Павел Сапега – 100 коней і г.д.²⁹ Атрады, сфармаваныя “на ласку гаспадарскую”, фіксуюцца ў паспалітым рушэнні і ў 1567 г. Юры Аляксандравіч Хадкевіч, напрыклад, выстаўляў у гэтым годзе 122 кані і 62 драбы “з павіннасці” і 58 коней і 40 драбаў “на ласку”, Міхайла Казінскі – 28 коней нарматыўных і 12 – звыш павіннасці.

²⁸ Любавский М. Литовско-русский сейм. С.291, 576; Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. S.414-417.

²⁹ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т.1. Москва, 1897. С.199; Любавский М. Литовско-русский сейм. С.611, 615-616, 642-643, 688.

Князь Андрэй Курбскі вывеў “ку службе земской” толькі 80 коней, тады як па сваёй ініцыятыве – ажно 100 вершнікаў. Вялікую колькасць звышнарматыўных “коней” (76) прадставіў на попіс князь Леў Кашырскі, хоць з маёнткаў ён выстаўляў 85 кавалерыстаў. І нават небагаты шляхціц Мікалай Хойніцкі, папісаны сярод феадалаў Берасцейскага, Камянецкага і Кобрынскага паветаў, які з маёнтка Мялецкага мусіў выводзіць усяго 2 кані, выставіў “третий конь на ласку короля его милости, збройно, зброя блях., пр., тр., др.”.

Аднак рысы пранікнення грашовага прынцыпу вярбоўкі ў такую звыклую форму мабілізацыі, як паспалітае рушэнне, праяўляліся не толькі ў выстаўленні феадаламі звышнарматыўных почтаў у разліку на гаспадарскую “падзяку”. Феадальны выкарананне сваіх вайсковых павіннасцяў самі часам выступалі як наймальнікі, што падрывала самі асновы феадальнага апалчэння. Так, у 1567 г. князь Валяўян, біскуп Віленскі, выслаў на попіс 100 “коней”. Рэальна з’явіліся 87 з іх, “але тот служебник его милости Амброжей давал того справу, же зуполне сто коней мо быть, бо дей некоторые жолнеры, взявши пенези, еще не стягнулися...”. У рэшце рэшт, да паслуг найманых асоб маглі звяртацца тыя бяднейшыя феадальныя, якія па нейкіх прычынах (хвароба, служба ў наёмных ротах і г.д.) не маглі з’явіцца на попіс уласнай персанай. Так, шляхціц Віленскага павета Мацей Станіслававіч Скура “сам дей хор, выслал мужика наймита кляча, рогатина”. У Гродзенскай харугве Шчасны Навіцкі Ейсмонтавіч “ставил служебника на мерине с кордом а с киркою”. Франц Гурскі з Бельскага павета выстаўляў “конь, пнц., рогати. през наймита” і г.д.³⁰ Такім чынам, імкненне да павелічэння колькасці войска і яго баявых якасцяў прывяло напярэдадні заключэння Люблінскай уніі да прыярытэтнага выкарыстання ў Вялікім княстве Літоўскім прынцыпаў грашовай аплаты вайскавай службы, што падрывала даўнія, феадальныя асновы паспалітага рушэння.

2. Арганізацыя наёмных атрадаў

Значная эпізодычнасць у выкарыстанні наёмных атрадаў у Вялікім княстве Літоўскім да канца XV ст. не дазваляе ў поўным аб’ёме разгледзіць іх арганізацыю на гэтым этапе, выдзяленне структурных адзінак, кіраванне і вычляненне катэгорый ваяроў. Можна толькі меркаваць, што арганізацыя баявых адзінак, якія

³⁰ РИБ. Т.33. Петроград, 1915. К.439, 441, 443, 468, 474, 565, 698, 1178, 1190.

паходзілі з еўрапейскіх краін і служылі за грошы, мала чым адрознівалася ад той, якая была звыклай на іх радзіме. Даследчыкі вайсковай справы краін Цэнтральна-Усходняй Еўропы, з якіх, галоўным чынам, і вербаваліся ў першай палове XV ст. наёмнікі для патрэб Вялікага Княства, адзначаюць, што асноўнай арганізацыйна-тактычнай адзінкай тыповых рыцарскіх армій тут з’яўлялася харугва, якая выступала пад асобным сцягам і пад час бою шыхтавалася глыбокай, звужанай наперадзе калонай – клінам. “Галаву” кліна складалі цяжкаўзброеныя рыцары, забяспечаныя найбольш вынослівымі коньмі, максімальна поўным засцерагальным узбраеннем і дрэўкавай зброяй – капіінікамі. За імі іх размяшчаліся больш лёгкія стральцы, асноўны баявы рыштунак якіх складала зброя далёкага бою – лук ці, што часцей, арбалет. Задачай капіінікаў было пралмванне непрыяцельскіх шыхтоў пад прыкрыццём стральцоў, якія вялі агонь паўзверх галоў пярэдніх ліній. Пасля гэтага бітва распадалася на асобныя паядынкі з прымяненнем зброі блізкага бою.

Драбнейшай арганізацыйнай адзінкай, якая і вызначала характар баявой пабудовы харугвы, з’яўлялася так званае “кап’ё”, якое мусіла складацца з аднаго капіініка, што выступаў у ролі даводцы атрада, і некалькіх, у ідэале двух, стральцоў. На практыцы ж, аднак, колькасць стральцоў магла моцна вагацца. У польскім войску, напрыклад, на аднаго капіініка ў сярэднім прыпадала тры стральцы. Сустрэкаліся выпадкі прысутнасці ў “кап’і” толькі капіінікаў і нават толькі стральцоў.³¹ Аналіз крыніц сведчыць, што, прынамсі, з канца XIV ст. падобная структура прысутнічала і ў войску Вялікага княства Літоўскага. Такім чынам, можна меркаваць, што кардынальнай розніцы ў арганізацыі наёмных харугваў і харугваў паспалітага рушэння Вялікага Княства не існавала.

Больш акрэслена структура наёмных атрадаў у войску Вялікага княства Літоўскага выступае з канца XV ст. Падобныя атрады фігуруюць у гэты час пад назвай “рота”, што ў перакладзе з нямецкай мовы азначае “аршак”, “атрад”. У лацінамоўных дакументах роты фіксуюцца пад тэрмінам “comitiva”.³² Як адзначалася, наёмныя роты Вялікага Княства, асабліва на пачатковым этапе, у значнай ступені вербаваліся на тэрыторыі Польшчы. Таму структура польскіх рот і парадак іх найму маюць для разгляду акрэсленага пытання

³¹ Nadolski A. Ogólna charakterystyka // Polska technika wojskowa do 1500 roku. *Z dziejów nauki i techniki*. T.1. Warszawa, 1994. S.192-196; Nadolski A. Podsumowanie // *Uzbrojenie w Polsce sredniowiecznej 1350-1450*. Łódź, 1990. S.425-427; Nadolski A. Grunwald. Problemy wybrane. Olsztyn, 1990. S.49-50.

³² Górski K. *Historia jazdy polskiej*. Kraków, 1895. S.4-5.

надзвычай важнае значэнне. Варта падкрэсліць, што структура польскіх рот была сфармавана ўжо ў канцы XV – пачатку XVI стст. і пратрывала як на каронных, так і на вялікакняскіх землях з незначнымі змяненнямі, да канца Рэчы Паспалітай.

Першапачаткова сталай нормы ў колькасным складзе найманых атрадаў, як пешых, так і конных, не існавала; яны маглі налічваць ад некалькіх да некалькіх соцень асоб.³³ Можна меркаваць, што ў падобным колькасным складзе траплялі яны і на землі Вялікага княства Літоўскага. Прынамсі, у спісе ротмістраў, нанятых у 1480 г. для барацьбы з Маскоўскай дзяржавай, фігуруюць асобы, якія мелі ў сваім распараджэнні атрады ў 40, 43, 60, 88, 95, 102, 113, 116 і 318 коней.³⁴

На чале роты стаяў ротмістр, якому належала ініцыятыва ў фармаванні роты. Пры паступленні на службу ротмістры заключалі дамову з каралём, агаворваючы розныя акалічнасці і ўмовы службы (сума выплат, тэрмін атрымання грошай і г.д.) Ротмістры атрымлівалі спецыяльны дакумент, у якім значылася плата за камбатанта, якая вагалася ў залежнасці ад характару ягонага ўзбраення. Ротмістры пры фармаванні рот заключалі дамову са знаёмымі ці рэкамендаванымі ваярамі, якія называліся “таварышамі” (у лацінамоўных дакументах – “socius”). Таварышы як бы добраахвотна прызнавалі ўладу ротмістра і, у сваю чаргу, з’яўляліся малодшымі афіцэрамі, даводцамі сфармаваных атрадаў – “пачтаў”, колькасны склад і характар узбраення якіх залежалі ад заможнасці кожнага канкрэтнага таварыша. Падобная сістэма вярбоўкі “служэбных” дазваляла ротмістрам падабраць найбольш аптымальны склад баявых адзінак. У выпадку, калі роты налічвалі колькасць ваяроў, недастатковую для стварэння паўнаватрай баявой адзінкі, яны аб’ядноўваліся ў больш буйныя. У такіх выпадках яны ўзначальваліся адным з ротмістраў па дамоўленасці, тады як астатнія выступалі ў якасці таварышаў. Верагодна, такія асобы часам фігуруюць у крыніцах XVI ст. пад тэрмінам “паручнік”. Паручнікі выступалі таксама ў ролі намеснікаў ротмістраў і замяшчалі апошніх пад час іх адсутнасці.³⁵

Як ужо адзначалася, арганізацыя наёмных атрадаў, якая складалася ў канцы XV ст., без асаблівых змен пратрывала да канца

³³ Там жа. S.4-5; Górski K. Historia piechoty polskiej. Krakow, 1893. S.6.

³⁴ Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów. T.I. 1377–1499. Warszawa, 1930. S.335.

³⁵ Górski K. Historia jazdy polskiej. S.4-14; Górski K. Historia piechoty polskiej. S.6.

існавання Рэчы Паспалітай. У XVI ст. назіраюцца толькі невялікія карэктыроўкі ў сэнсе арганізацыі ўмоў найму. Па-ранейшаму ротмістры атрымлівалі спецыяльныя дакументы на выробку жаўнераў, якія называліся “лістамі прыпаведнымі”. Найстарэйшы ўзор “ліста прыпаведнага” датуецца 1514 г. У гэтых лістах пазначаліся колькасны склад рот, аплата за камбатанта, від узбраення, час і месца збору. Ротмістры дамаўляліся з таварышамі аб выстаўленні пэўнай колькасці ваяроў, вызначалі месца збору, адкуль ехалі на месца попісу. Таму роты XVI ст. выглядаюць больш аднароднымі як у сэнсе колькаснага складу, так і з пункту гледжання ўзбраення.³⁶ Так, напрыклад, сярод рот, якім было заплочана ў 1514 г. за ўдзел у вайне з Маскоўскай дзяржавай, усе, апроч роты Януша Свярчоўскага, якая налічвала 30 коней, а таксама рот Цетрыца і Лушчоўскага, дзе мелася па 100 коней, налічвалі па 200 чалавек. Характэрна, што гэта тычылася як конных, так і пешых рот.³⁷

Нягледзячы на тое, што ротмістрам належала значная свабода ў фармаванні рот, яны не разглядаліся, у адрозненне ад практыкі, распаўсюджанай у іншых краях Еўропы, як прыватныя прадпрыемальнікі, якія прапаноўвалі сфармаваныя па сваёй ініцыятыве войскі добраахвотна выбраным працадаўцам. Ротмістры выступалі хутчэй у якасці каралеўскіх афіцэраў, што дзейнічалі на падставе каралеўскага патэнта, якім з’яўляліся згаданыя “лісты прыпаведныя”.³⁸ Статус службовых асоб замацоўваўся прыняццем прысягі. Захаваўся ўзор прысягі, які мусілі прыносіць ротмістры, што паступалі на службу Вялікага княства Літоўскага. Ён датуецца 1561 г. і гучыць наступным чынам: “Я... прысегаю через имя Божье его королевской мести и великому князству Литовскому верне, цнотливе и зычливе на том ураде ротмистрова так на замку, яко и в полю – служить; небезпечности вшеякое стереч, и где бых о ней што ведал, ее не таить, але его королевской мести и речи посполитой панам радам великого князства Литовского ознаймовати; а пильне владови моему ротмистровскому и сторожы, мне поручоной, досить чинити, так около варт обороны замку, яко в захованью зуполна роты завжды служебных, мне поручоных; и теж на местцу и в тягнени заховаться без обтяженья подданных ег кор мести.

³⁶ Górski K. Historia jazdy polskiej. S.28-29; Górski K. Historia piechoty polskiej. S.7.

³⁷ Акты литовско-русского государства (с предисловием М.В. Довнар-Запольского). Вып. 1. Москва, 1899. С.155-156.

³⁸ Nadolski A. Ogólna charakterystyka. S.196.

Так ми, Боже, помогай, и тая светая Евангелия”.³⁹

Варта, нарэшце, адзначыць, што ініцыятыва збірання рот магла належаць не толькі ротмістрам. Прынамсі, ў XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім назіраюцца выпадкі, калі наёмныя атрады фармаваліся вялікакняскімі адміністратарамі (напрыклад, старастамі) і служылі пад іх камандай. Да спецыфічнага роду найму можна залічыць і практыку выстаўленне ў складзе паспалітага рушэння звышнарматыўных почтаў “на ласку гаспадарскую”, якая з’яўляецца, фактычна, толькі больш разгорнутай мабілізацыяй у рамках таго ж самага феадальнага апалчэння.

Унутраная структура конных рот канца XV ст. мала чым адрознівалася ад харугваў папярэдняга перыяду. Драбнейшай арганізацыйнай адзінкай у іх з’яўляўся пачат, які сягае сваімі каранямі да ранейшага “кап’я”. Па-ранейшаму кавалерыя дзялілася на цяжкаўзброеных капійнікаў і лёгкіх стральцоў, прычым існавала тэндэнцыя да забеспячэння шараговых камбатантаў (пахолкаў, якія маглі называцца таксама чэлядзю) стрэльчым узбраеннем, тады як даводцы почтаў-коп’яў (таварышы) выступалі часцей у цяжкім, капійнічым варыянце. Існавала градацыя і ў характары коней, ужываных цяжкай ці лёгкай кавалерыяй. Выдзяляліся коні “капёйнічыя” і “стрэльчыя”; абедзве гэтыя катэгорыі падзяляліся на падкатэгорыі – добрыя, сярэднія, роўныя і г.д. Як і ў папярэднія часы, задачай капійнікаў было праломванне непрыяцельскіх шыхтоў, тады як стральцы падтрымлівалі іх залпамі са зброі далёкага бою, а таксама пераследвалі разбітага ворага. Можна было напаткаць і чыста стрэльчыя почты. У шэрагу почтаў апроч таварыша-капійніка меўся яшчэ адзін капійнік, што ўзмацняла ўдарную моц атрада. Увогуле, у залежнасці ад прапорцыі капійнікаў і стральцоў роты падзяляліся на капійнічыя і стрэльчыя. У апошніх суадносіны капійнікаў і стральцоў была не менш як 1:4, тады як у капійнічых ротах на аднаго капійніка ў сярэднім прыпадала 2 стральцы. Апроч пахолкаў у склад почтаў маглі ўваходзіць так званыя “пахалаты” – асобы, наогул не забяспечаныя ўзбраеннем. Функцыяй пахалат было трыманне запаснога каня для таварыша і іншая яго абслуга (напрыклад, нашэнне ягонага кап’я).⁴⁰ Нягледзячы на паступовае змяншэнне ролі цяжкаўзброеных капійнікаў на працягу XVI

³⁹ Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского // Известия императорского томского университета. Кн.21. Томск, 1902. С.84.

⁴⁰ Górski K. Historia jazdy polskiej. S.6-13; Nadolski A. Ogólna charakterystyka. S.196.

стагоддзя, яны прысутнічалі ў наёмным войску нават у другой яго палове. Так, са 150 кавалерыстаў роты Станіслава Ляснёўскага, папісанай у 1561 г. у Брэсце, налічвалася ажно 52 капійнікі, што складала больш за трэць усіх камбатантаў.⁴¹

Пры прыёме таварышаў на службу праводзіўся попіс іх почтаў з апісаннем коней, іх масці, характэрных асаблівасцяў, а таксама з указаннем узбраення, якое мелася ў распараджэнні кожнага канкрэтнага ваяра. На жаль, апісання цэльных рот, якія неслі службу ў Вялікім княстве Літоўскім у канцы XV ст., не захавалася, аднак попісы асобных почтаў паказваюць, што мясцовая спецыфіка ў арганізацыі наёмнікаў праяўлялася тут у нязначнай ступені. Напрыклад, у 1498 г. у Львове быў папісаны васьміконны почат князя Міхала Глінскага, які ў тым самым годзе ўзгадваецца сярод дваран вялікага князя Аляксандра. Сам таварыш выехаў на капійнічым кані ў зброі (даспеху) без указання наступальнага ўзбраення і меў яшчэ запаснога капійнічага каня. 6 пахолкаў Глінскага былі забяспечаны зброямі і арбалетамі і выехалі на стрэльчых конях, за выключэннем аднаго камбатанта, што, як і даводца атрада, меў каня капійнічага.⁴² Ганс Калькрайт, які паступіў на службу да Аляксандра ў Мельніку 28 верасня 1501 г., меў почат у 4 кані. Самі коні былі стрэльчыя, прычым запасныя коні адсутнічалі. Усе ваяры былі забяспечаны “зброямі стрэльчымі”, гэта значыць поўдаспехамі; трое з іх былі ўзброены арбалетамі, адзін – “дрэўцам” (кап’ём).⁴³ Пэўная спецыфіка назіралася ў структуры почтаў Турака і Яна Буцацкага, ваяводзіча падольскага, якія таксама былі сярод дваран Аляксандра ў 1498 г. Так у почце Турака (Turek) налічвалася ў 1498 г. дванаццаць коней. Сам таварыш выехаў на кані капійнічым, быў забяспечаны зброяй капійнічай і, напэўна, кап’ём. Цікава, што ў почце меліся ажно тры запасныя “добрыя” капійнічыя кані “пад пахолкамі”. Шэсць шараговых камбатантаў выехалі на стрэльчых конях, у стрэльчых даспехах і мелі, як можна меркаваць, зброю далёкага бою. Яшчэ адной асаблівасцю згаданага почта з’яўлялася прысутнасць двух татар, узбраенне якіх пазначана ў нетрадыцыйнай манеры як “sabwy

⁴¹ Semkowicz Wl. Popis wojska polskiego z lat 1561 – 1564 i wyobrazone w nim pietna konskie // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. T.XII – R.1928 i 1929. Kraków, 1930. S.108.

⁴² Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Konsygnacja dawnych akt wojskowych, dz.85, nr.3. K.108.

⁴³ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka (1492 – 1506). S.78.

szelam”.⁴⁴ Са структурай почта Турака ў значнай ступені пераклікаецца апісанне атрада Яна, ваяводзіча падольскага за 1499 г. Ён налічваў 13 коней. Два ваяры, уключаючы самога таварыша, мелі “добрых” капійнічых коней і капійнічыя зброі, прычым Ян меў таксама запаснога каня. Восем камбатантаў папісаіся на добрых стрэльчых конях і ў стрэльчых зброях. Апроч таго, у почце, як і ў атрадзе Турака, знаходзіліся два вершнікі, узброеныя па-татарску.⁴⁵ Не выключана, што татары, наяўнасць якіх была нетрадыцыйнай у польскіх почтах, выконвалі тут нейкія дапаможныя, напрыклад, разведвальныя функцыі.

На пачатку XVI ст. сярод наёмнікаў фіксуецца новы від кавалерыі – гусары, альбо “рацы” – які быў сфармаваны ў Венгрыі. Гусары з’яўляліся лёгкім варыянтам капійнікаў, былі забяспечаны кап’ём спецыфічнай канструкцыі, шчытом характэрнай трапецыяпадобнай формы і шабляй. Гэты від кавалерыі добра зарэкамендаваў сябе ў барацьбе з туркамі і ва ўмовах неабходнасці весці баявыя дзеянні з лёгкай татарскай і маскоўскай кавалерыяй, быў прыняты ў Польшчы і Вялікім княстве Літоўскім, аказаў у далейшым велізарны ўплыў на развіццё вайскавай справы ў гэтых краінах. Ужо ў роце Якуба Сецыгнёўскага, папісанай у 1501 г. у Мельніку, фіксуецца значная колькасць “рацаў”, хоць прысутнічалі тут і ваяры ў традыцыйным, капійнічым узбраенні.⁴⁶ Мацей Стрыйкоўскі таксама пад 1501 г. адзначае, што нямала “рацаў” служыла па-гусарску за літоўскія грошы.⁴⁷ У 1502 г. у Кракаве было нанята 13 гусарскіх почтаў, якія складалі харугву, што налічвала каля 90 коней. Плату атрымалі наступныя таварышы, пераважна венгры: Андрых – 40 флорынаў, Каспер Чакель – 40 фл., Баляш Герэш – 25 фл., Індрых – 17 фл., Харват Юрга з братамі Дымітрам і Надбалашам – 10 фл., Венцлаў Любіч – 40 фл., Люка – 20 фл., Міхал – 40 фл., Андрых Мніхоўскі – 100 фл., Міхаэль – 30 фл., Люкас – 25 фл., дэ Кіндрыш – 25 фл.⁴⁸ Да сярэдзіны XVI ст. у Вялікім Княстве з’яўляюцца ўласныя роты, якія фігуруюць як “гусарскія”, хоць камплект узбраення ў іх істотна адрозніваецца ад мадэлі, характэрнай для класічных венгерскіх гусараў ранейшага часу. Так, ваяры выкарыстоўвалі

⁴⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Konsygnacja dawnych akt wojkowych, dz.85, nr.3. K.36-37.

⁴⁵ Там жа, К.116.

⁴⁶ Górski K. Historia jazdy polskiej. S.288.

⁴⁷ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkiej Rusi. T.II. Warszawa, 1846. S.318.

⁴⁸ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka. S.102.

разнастайнае засцерагальнае ўзбраенне – панцыры, “зброі бляхавыя”, шлемы розных тыпаў, побач з шабляй шырока ўжываліся мячы і корды, асобныя камбатанты маглі не мець шчыта.

У прынцыпе, гусары таксама належалі да капіўнічай кавалерыі, хоць і да аблегчанага яе варыянта. Разам з тым, асаблівасцю гусарскіх рот была перавага ў іх ваяроў, забяспечаных дрэўкавай зброяй, а не стральцоў. Прыкладам гусарскай роты другой паловы XVI ст. можа служыць рота Філона Сымонавіча Кміты Чарнабыльскага, папісаная ў 1567 г. Апроч ротмістра, у склад роты ў 152 вершнікі, уваходзілі паручнік, які вывеў уласны почат, “кгермек с хоруговьо”, “бубеніца з бубны”, 10 “служэбнікаў”, 25 таварышаў і шараговых пахолкаў. Цікава, што ўласна гусарскае ўзбраенне мелі толькі пахолкі і гермек, тады як камандны склад належаў да стральцоў ці нават меў толькі клінковую зброю, а “бубеніца” не меў узбраення зусім. Вартым увагі ўяўляецца і той факт, што ўсе камбатанты роты, не выключачы пахолкаў, пералічаны ў рэестры пайменна. Гэта было не характэрным для попісу каронных конных рот, у тым ліку і ліцвінскіх атрадаў на польскай службе, дзе называліся імёны толькі таварышаў. Можна выказаць гіпатэтычнае меркаванне, што падобная акалічнасць была звязана з асаблівасцямі камплектавання роты Кміты Чарнабыльскага, калі таварышы складалі свае роты не з уласных падданных, з якімі яны неслі службу і ў паспалітым рушэнні, а з найманых жаўнераў, у тым ліку і замежнага паходжання.⁴⁹

У XVI ст. у войску Вялікага княства Літоўскага фіксуюцца і іншыя ўнармаваныя віды кавалерыі, з якіх асобна варта адзначыць казакаў. Казацкая кавалерыя сягае сваімі каранямі ў XV ст., калі гарадскі плебс і збеглыя сяляне, што засялялі абшары нізавой Украіны, імкнуцца знайсці паратунак ад татарскай пагрозы, пачалі групавацца ў ватагі пад даводствам “атаманаў”. Выдатна знаёмыя з мясцовасцю і спосабам вядзення вайны сваімі праціўнікамі, гэты люд выпрацоўваў вайсковую традыцыю, максімальна прыдатную для барацьбы з татарамі. Ад татараў была запазычана і назва “казак”, што азначае свабодны, незалежны чалавек, але разам з тым – авантурыст і разбойнік. Паступова фармавалася агрэсіўная баявая сіла, здольная не толькі супрацьстаяць драпежніцкім татарскім нападам, але і здзяйсняць напады ў адказ.

Спробы спрыцягнуць казакаў да вайскавай службы назіраюцца ўжо ў канцы XV – пачатку XVI ст., калі старасты ўкраінскіх замкаў

⁴⁹ Археогграфический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. Т. III. Вильна, 1867. С. 214-222.

імкнулися вербаваць казацкія атрады на ўласную службу. У 1503 г. ваявода кіеўскі Дымітр Пуцячыч меў у сваім распараджэнні казакаў, якія служылі ў Кіеве (“Казакі князя Дымітра”) і Чаркасах (“Шчурава рота”). Найважнейшая роля ў арганізацыі казацкіх почтаў на службе Вялікага княства Літоўскага належыць Астафею Дашкевічу, які ў 1508 г. становіцца старастам канеўскім, а ў 1514 г. – старастам чаркаскім, а таксама Андрэю Неміровічу, намесніку чаркаскаму з 1511 г. і ваяводу кіеўскаму з 1514 г. У 1521–1524 гг., праўдападобна з ініцыятывы Дашкевіча ці Неміровіча, узнік, часткова ўжо рэалізаваны на практыцы, праект рэгістрацыі нізавых казакаў і прыёму іх на гаспадарскую службу. Праект быў адхілены з-за недахопу фінансавых сродкаў, аднак практыка вярбоўкі казакаў для вайскавай службы працягвалася і далей.⁵⁰

Практыка засведчыла перспектывнасць казацкай вайскавай манеры, што спрыяла яе шырокаму распаўсюджанню. Асноўнай зброяй казакаў з’яўляўся лук, які з цягам часу мог дапаўняцца кароткадрэўкавым кап’ём – рагацінай. Такім чынам, казакі маглі выступаць не толькі як стрэльчая, але і як універсальная кавалерыя, што значна павышала яе баявыя якасці. Паступова назва “казак” стала абазначаць не толькі ўласна жыхара поўдня Украіны, але і любога ваяра, забяспечанага адпаведным вайсковым рыштункам. Прыклад арганізацыі казацкіх почтаў прыносіць рэстр гусарскай роты Філона Кміты Чарнабыльскага за 1567 г., да якой быў далучаны аддзел казакаў у 48 чалавек. Яны мелі звыклую таварыскую структуру, аднак, у адрозненне ад гусарскіх і капійніча-стрэльчых почтаў, асаблівай розніцы ва ўзбраенні таварышаў і паходкаў не назіралася – усе камбатанты былі забяспечаны панцырамі, прыбіцамі ці шышакамі, сагайдакамі, рагацінамі і шаблямі; некаторыя дадаткова мелі яшчэ і сякеркі.⁵¹

Нягледзячы на распаўсюджанне ў XVI ст. новых катэгорый ваяроў, кавалерыйскія роты былі па-ранейшаму прадстаўлены двума відамі ў залежнасці ад дамінавання ў іх ваяроў, забяспечаных дрэўкавай зброяй ці зброяй далёкага бою. Трохі іншая сітуацыя назіралася ў польскіх пешых ротах, якія, у адрозненне ад пяхоты большасці тагачасных еўрапейскіх армій, мелі яскрава выяўлены стрэльчы характар. Падобная з’ява тлумачыцца тым, што на абшарах

⁵⁰ Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagellonów. Warszawa, 1995. S.47-52.

⁵¹ Археологический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. Т. III. С.222-224.

Польшчы і Вялікага княства Літоўскага асноўнае значэнне мела кавалерыя, тады як пяхоце адводзілася другарадная, дапаможная роля. Мела польская пяхота спецыфіку і ў сваёй структуры. Да канца XV ст. пешыя роты, падобна ротам кавалерыйскім, падзяляліся на почты, колькасны склад якіх быў розным і мог вагацца ад некалькіх чалавек да двух дзесяткаў. Почты ўзначальваліся таварышамі, тады як шараговыя камбатанты называліся чэляддзю. У залежнасці ад комплексу наступальнага і засцерагальнага ўзбраення ў польскай пяхоце выдзяляліся дзве катэгорыі ваяроў: павезнікі, узброеныя вялікімі шчытамі-павезамі, і стральцы, забяспечаныя арбалетамі ці, што радзей, ручніцамі. Пад час бою павезнікі размяшчаліся наперадзе, па баках і ззаду баявога парадку, складаючы прыкрыццё для стральцоў, якія стралялі паверх іх галоў. Апроч павезнікаў і стральцоў, пры ротам знаходзіліся камбатанты са сцяжкамі-прапорцамі, якія служылі апазнавальнымі знакамі, а таксама некалькі вершнікаў на капійнічых альбо стрэльчых конях і з адпаведным комплексам узбраення. Іх колькасць не ўнармоўвалася і магла быць самай рознай.⁵² Падобная ж сітуацыя назіралася і ў польскіх ротам, якія неслі службу на землях Вялікага княства Літоўскага, што ілюструе рэестр шэрагу пешых рот, фіксуемых у 1503 г. у Вільні, Полацку, Віцебску, Барысаве і г.д. (табліца 3).⁵³

Табліца 3

**Рэестр наёмных пешых рот, служыўшых у
Вялікім княстве Літоўскім у 1503 г.**

Рота	Пешыя	Конныя	Заплочана (у флорынах)
Жабрыдоўскі	200	4	306
Корбер Матыяс	100	2	173
Ляхета	70	2	108
Хынэк Марцін	50	1	56 фл. 11 гр.
Крэмпскі Ян	80	2	123
Сокул Славіцкі Ян	200	6	309
пан Чэрнін	64	36	200
Чэрны і Вітанскі	89	2	182
Дравасчыцкі Ян	213	4	434
Хынэк Мікалай	266	6	544
Калюш Ян	344	27	742
Каня Альберт	282	31	626

⁵² Górski K. Historia piechoty polskiej. S.7-10.

⁵³ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka. S.103-104.

Каспер і Крыкоўскі	98	4	204
Козел і Крыўвоўскі	7	4	18
Крысторскі Пётр	160	4	328
Кульгавы Шымэк	382	16	796
Марцы і Патола	212	6	436
Матушка	224	6	460
Мынцар Ян	251	3	508
Аламунецкі Ян	121	3	248
Рапата	171	4	350
Сальва Станіслаў	105	3	216
Счавіньскі Ян	140	3	286
Скала Ян	222	6	456
Стэрнішча Стэфан	88	3	182
Шалёны Пётр	106	4	220
Камічоўскі Януш	200	4	816
Кавалёўскі Ян	100	2	408
Павіньскі Адам	100	2	408

Пэўная неўнармаванасць колькасці “коней” пры пешых ротах назіралася яшчэ ў пачатку XVI ст. Так, пры ротах, якія ўдзельнічалі ў кампаніі 1514 г. і налічвалі па 200 драбаў, магло знаходзіцца па 3 альбо па 5 “коней”.⁵⁴ Аднак у гэты час ужо пазначылася відавочная тэндэнцыя да большай упарадкаванасці структуры рот. “Лісты прыпаведныя” прадугледжвалі 1 каня на 50 драбаў. На такую ж самую колькасць пехацінцаў мусіў прыпадаць адзін прапорац. У якасці аптымальнай колькасці камбатантаў у почце быў прызнаны дзесятак, на чале якога стаяў таварыш – дзесятнік. У рэальнасці, аднак, сустракаліся некамплектныя дзесяткі, што адмоўна адбівалася на глыбіні шыхта, бо колькасць драбаў у кожным дзесятку мусіла адпавядаць колькасці шэрагаў.

Пэўныя навацыі назіраліся і ў выдзяленні катэгорый драбаў. З канца XV ст. у складзе дзесяткаў з’яўляюцца капійнікі ў поўных капійнічых даспехах, забяспечаныя дрэўкавай зброяй. У часы панавання апошніх Ягелонаў у наёмнай пяхоце як Кароны, так і Вялікага княства Літоўскага фіксуецца 3 віды рот (праўда, невядома, ці тычылася гэта замежнай пяхоты, найманай па-за межамі Польшчы, напрыклад, нямецкай ці швейцарскай, якая, як ужо адзначалася, таксама фіксуецца на гаспадарскай службе). Першы від прадугледжваў наяўнасць капійнікаў, павезнікаў і стральцоў, прычым капійнікі з павезнікамі размяшчаліся наперадзе шыхта. Задачай

⁵⁴ Акты литовско-русского государства. Вып. 1. С.155-156.

капійнікаў было актыўнае стрымліванне атакуючага праціўніка, а павезнікі, як і ў папярэднія часы, стваралі ахову для ваяроў, забяспечаных зброяй далёкага бою. Асартымент гэтай зброі таксама паступова змяняўся і ў 20-х гг. XVI ст. арбалеты былі канчатковы выцеснены ручніцамі. Прынцып вядзення агню з ручніц у складзе баявога шыхтавання роты адрозніваўся ад ранейшага, калі пануючай зброяй з'яўляўся арбалет. Стральба цяпер вялася спачатку апошнім шэрагам, прычым пярэднія становіліся на калена, пасля перадапошнім, пасля трэцім ззаду і г.д.⁵⁵ У якасці прыклада капійніча-павезнічка-стрэльчых рот можна прывесці роту Веляглоўскага, якая знаходзілася ў 1552 г. у складзе сіл, што прыкрывалі аднаўленне Брацлаўскага замку. Дзесяткі роты Веляглоўскага складаліся з капійнікаў у капійнічых зброях з ашчэпамі і мячамі, павезнікаў з павезамі, “мыскамі” (верагодна, наплечнікамі), капалінамі, часам мячамі, а таксама стральцоў з ручніцамі (зрэдку аркабузамі) і мячамі. Колькасны склад дзесяткаў не быў аднолькавым, аднак кожны з іх ўключаў 1 капійніка і 1 павезніка. Рэшту складалі стральцы.⁵⁶

Спецыфікай другой мадэлі пешых рот з'яўлялася тое, што, пры наяўнасці ўласна капійнікаў, павезнікаў і стральцоў, па два стральцы кожнага дзесятка з задніх ліній шыхтоў былі дадаткова забяспечаны дрэўкавай зброяй. Падобную структуру мелі роты Пятра Брандыса і Роха Бяляўскага, што прыйшлі з Польшчы да Тыкоціна ў 1562 г.⁵⁷ На 150 драбаў роты Пятра Брандыса прыпадала 3 “прапорцы” і столькі ж “коней”. У кожным дзесятку было па 1 капійніку ў зброі капійнічай з вошчапам і мячом і па 1 павезніку з павезай, у той час як астатнія былі стральцамі, узброенымі ручніцамі і мячамі, прычым па два стральцы мелі дадаткова яшчэ і пікі – “спісы”. У роце Роха Бяляўскага таксама налічвалася 150 драбаў. Характар узбраення камбатантаў быў прыблізна такі ж самы, як у роце Брандыса, але замест вошчапаў маглі ўжывацца алебарды, а замест ручніц – аркабузы. Спецыфіку меў толькі дзесятак самога ротмістра, які ў рэальнасці налічваў 9 чалавек. Апроч Бяляўскага, які меў “зброю капійнічую” і алебарду, тут знаходзіліся павезнік, 2 стральцы, 2 стральцы са спісамі і тры камбатанты з прапорцамі.

Трэцяя мадэль пешых рот прадугледжвала наяўнасць толькі капійнікаў і стральцоў, тады як павезнікі адсутнічалі. Прыкладам гэтай мадэлі з'яўляюцца дзве роты, што “ляжалі” у 1552 г. у

⁵⁵ Górski K. Historia piechoty polskiej. S.10-14.

⁵⁶ Там жа. S.226-227.

⁵⁷ Там жа. S.228-229.

Чаркасах.⁵⁸ “Там при замку Черкаском ротмистр Петр Розбиский указал роту свою, з которою ново там притягнул, сто драбов, личачи, з бубны, з прапоры, з зброями – в десятку каждом по два копийники в зброях, з корды а з алябартами або з ошепы, а по шести стрельцов з ручницы, з мечи”. “Староста теж указал другой почот драбов же давнейших, которые под его мощью служили, шестьдесят их збройно, личачи в десятку каждом по два копийники в зброях, з ошепы, з корды, а по осми стрельцов з ручницами, з мечи”.

Капійніча-стрэльчую структуру мела таксама ў 1577 г. кіеўская рота Каспера Стузінскага, якая налічвала 200 чалавек.⁵⁹ Праўда, на момант складання рээстра Кіеў належаў ужо Кароне Польскай, аднак гэтая рота знаходзілася ў Кіеве яшчэ ў 1562 г. і з таго часу яе структура наўрад ці магла кардынальна змяніцца.⁶⁰ Рота, як падаецца, складалася з драбнейшых рот (40 драбаў самога Стузінскага, 20 драбаў паручніка Валентыя Камінскага і г.д.) Пры роце мелася 4 “кані”, а ў атрадзе ротмістра – 2 “бубны”. У кожным дзесятку роты знаходзіліся па 2 капійнікі, уключаючы таварыша, у “зброях капійнічых”, з мячамі, спісамі, алебардамі ці шэфелінамі. Рэшту складалі стральцы з ручніцамі і мячамі. На ўзбраенні як капійнікаў, так і стральцоў маглі ўзгадвацца таксама прылібцы, замест якіх часам фігуруюць шыпакі.

Дзяржава як асноўны карыстальнік паслугамі “служэбных” звяртала пільную ўвагу на выкананне патрабаванняў да ўзбраення, арганізацыі і ўвогуле бяздольнасці найманых рот. У XVI ст. яны, калі гэтага патрабавалі абставіны, яны маглі аб’ядноўвацца ў буйнейшыя тактычныя адзінкі. У той жа час велічыня драбнейшых атрадаў у складзе рот строга рэгламентавалася. Прычым калі ў пяхоце змяншэнне колькаснага складу дзесяткаў выклікала, па адзначаных вышэй прычынах, адмоўную рэакцыю, то ў кавалерыі наадварот, складалася тэндэнцыя да абмежавання колькасці пахолкаў. Так, у “артыкулах, якія маюць быць апавяданыя пры раздаванні грошай ротмістрам і даваным на цэдулах” за 1557 г. падрабязна апісваліся патрабаванні да якасці коней і характару ўзбраення (забаранялася, напрыклад, цяжкаўзброеным кавалерыстам мець кальчужныя панцыры замест пласцінавых даспехаў і шаблі замест мячоў), а таксама адзначалася недапушчальнасць павелічэння почтаў за кошт пахолкаў, што змяншала б колькасць найбольш выпрабаваных ваяроў

⁵⁸ Архив юго-западной России Ч.VII. Т.1. Киев, 1886. С.90.

⁵⁹ Górski K. Historia piechoty polskiej. S.231-232.

⁶⁰ Архив юго-западной России Ч.VIII. Т.5. Киев, 1907. С.472.

– таварышаў. У гэты час за аптымальную лічбу камбатантаў у конным почце прымалася 4–8 чалавек, а за верхнюю мяжу прымалася лічба ў 10 ваяроў.⁶¹ Такім чынам, пазначылася тэндэнцыя да ўнармавання колькаснага складу пешых і конных атрадаў.

3. Фінансаванне наёмных атрадаў

Прыярытэтны найм жаўнераў для патрэб Вялікага княства Літоўскага на тэрыторыі Польшчы рабіў неабходным увядзенне адпаведных ставак аплаты. У іншым выпадку перспектыва іхняй службы ў Вялікім Княстве выглядала б непрывабнай. У Кароне Польскай на пачатку XVI ст. цяжкаўзброены капійнік у квартал атрымоўваў 10 польскіх злотых, гусар – 6 зл., пешы драб – 5 зл. Самы танны від войска – татары – атрымоўвалі па 4 польскіх злотых.⁶² Па звестках К.Пяткевіча, наёмныя дваране вялікага князя літоўскага, абывацелі замежных дзяржаў, атрымоўвалі ў мірны час у перыяд 1498 – 1500 гг. за аднаго “каня” ў квартал па 3 флорэны, лічачы па 22 ці 24 грошы літоўскія за флорэн. Пры наяўнасці лепшага ўзбраення ім маглі выплочваць па 5 флорэнаў штоквартальна. Як вынікае з рэстра аплаты пехацінцаў войска Яна Поляка ў Барысаве 21 студзеня 1503 г., яны атрымоўвалі па 2 флорэны.⁶³ Такім чынам, стаўка аплаты жаўнераў у Вялікім княстве Літоўскім на мяжы XV і XVI стст. выглядае ў два разы ніжэйшай, чым у Кароне.

Тое ж самае можна сказаць і пра памеры грашовых сум, выплачаных 29 красавіка 1514 г. у Кракаве ротмістрам, найманым для службы ў Вялікім Княстве. З дванаццаці конных і дзесяці пешых рот, пералічаных у рэстры, толькі адна, на чале з гетманам Янушам Свярчоўскім, атрымала грошы з разліку 10 зл. за “каня”, г.зн. у памеры, прынятым для аплаты капійнікаў у польскім войску. Кавалерыстам усіх астатніх рот было выдадзена па 4 зл., тады як драбы атрымалі па 2 злотыя.⁶⁴ Тым не менш, згаданыя стаўкі выплат знаходзяцца ў яўнай неадпаведнасці з тымі, якія ўтрымоўваюцца ў распараджэнні Жыгімонта I, зробленага ім у красавіку гэтага года. Ён

⁶¹ Górski K. Historia jazdy polskiej. S.30, 319.

⁶² Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII – XVIII w. Warszawa, 1989. S.187.

⁶³ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka (1492 – 1506). S.97, 103.

⁶⁴ Акты литовско-русского государства. С предисловием М.В. Довнар-Запольского. Вып. 1. Москва, 1899. С.155-156.

даручыў наняць войска ў 2200 “коней” і 2000 драбаў з абяцаннем выплаціць па 10 злотых польскіх за “каня” і 6 зл. за драба ў квартал. Сыходзячы з гэтага можна меркаваць, што ў Кракаве жаўнеры атрымалі толькі частку грошай, а рэшта мусіла быць выдадзена ім пасля заканчэння тэрміна службы. Ускосна падобная магчымасць пацвярджаецца тым, што яшчэ на Брэсцкім сойме 1515 г. ротмістры патрабавалі выплаты ім недаплачаных сум, для чаго вялікі князь мусіў пайсці на надзвычайныя меры па пошуку грошай.⁶⁵

Адтэрміноўка ў выдачы “заслужанага” жаўнерам мела месца і ў 1521 г., калі па прычыне недахопу грошай было вырашана заплаціць панам Мышкоўскаму, Баратынскаму, Вільжынскаму і іншым ротмістрам “ездным” па 2 зл. і па 3 “сукна”, а рэшта мусіла быць выдадзена пазней.⁶⁶ У якую суму ацэньваліся згаданыя сукны, невядома, але па звестках за 1532 г. у Вялікім княстве Літоўскім існавала традыцыя, калі “служэбным” плацілі “половицу готовыми пенезями, а другую половицу сукны”.⁶⁷

Выдача наёмнікам часткі жалавання сукнамі мела ў Вялікім Княстве досыць даўнія традыцыі. Досыць шырока яна практыкавалася ўжо на пачатку XVI ст.⁶⁸ Запіс аб прыходзе і расходзе грошай з Ковенскай мытнай каморы за 1507–1509 гг. інфармуе пра выдачу ў Вільні сукнаў “адамашкаў” на суму ў 2965 коп і 7 гр. Трохі далей гаворыцца аб выдаткаванні на кіеўскіх, смаленскіх жаўнераў і на дваран 3783 капы і 7 гр.⁶⁹ Гэта была значная сума, дастатковая для ўтрымання на працягу квартала 2522 кавалерыстаў ці 3783 драбаў, паводле расцэнак, прынятых для выплаты “готовыми пенезями”. Аплата паслуг наёмнікаў грашмыма і сукнамі мела месца і ў другой палове XVI ст. Так, у 1564 г. ротмістру Остэрскага замка Станіславу Клапоцкаму было паслана 50 коп гр., 20 паставаў сукна “простага” і 2 паставы сукна “луньского” для найму казакаў. Казакі прапанавалі ўмовы: “Кеды бы за границею и в земли неприятельской были, зася назад звернулись в тот час, жебы им выслуга вышла, або естлибы люди неприятельские под замок прышли, а они бы з иншими людьми оборону вчынили, жебы также им в тот час выслуга выйти мела”. Клапоцкі палічыў такія ўмовы непрымальнымі і вырашыў “за

⁶⁵ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900. С.200-201, 203-204.

⁶⁶ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т.1. Москва, 1897. С.512-513.

⁶⁷ Акты литовско-русского государства. Вып. 1. С.183.

⁶⁸ AGAD. RK, ks.25. K.25v-28.

⁶⁹ Акты литовско-русского государства. Вып. 1. С.140-141.

онные пенези и сукна” замест казакаў наняць да сваіх 100 драбаў яшчэ 50 пехацінцаў “на целую полгода на таковым же датку, яко драбам платяць”. Такім чынам, у квартал пешым жаўнерам мусіла выплочвацца па 5 зл., не лічачы сукна, што павінна было складаць суму, перавышаючую стаўкі пачатку XVI ст.⁷⁰

Суму ў 5 зл. у якасці квартальнай платы драбам “готовыми пенезями” узгадвае і ліст Жыгімонта Аўгуста да падскарбія земскага Івана Гарнастая за 6 чэрвеня 1552 г. Вялікі князь загадваў выдаткаваць для сотні кваліфікаваных наймітаў, спецыяльна пасланных з Кракава для адбудовы Брацлаўскага замка, на квартал “на кожную особу за службу их драбскую, яко иншим драбом, по пяти золотых кусых, кождый золотый по двадцати и осми грошей полских”. Акрамя нясення вайскавай службы згаданыя найміты выконвалі работы як дойдзіды (цесляры) і капачы (грабары). За гэта цясялярскім майстрам выплочвалася па 36 грошаў польскіх, а іх таварышам – па 18 грошаў на тыдзень, што ў 2–4 разы перавышала суму, якую яны атрымлівалі як жаўнеры. Аплата паслуг капачоў праводзілася па дамоўленасці. Праўда, у дачыненні апошніх узгадваецца, што ім ужо перад гэтым была выдадзена пэўная сума нейкім Юстам.⁷¹

Інфармацыю аб памерах аплаты кавалерыстаў, найманых урадам Вялікага княства Літоўскага ў другой палове XVI ст., прыносяць лісты паноў-рады за 6–7 чэрвеня 1563 г., разасланыя па паветах з запрашэннем на вайсковую службу: “А даток будеть на тую службу каждому ездному на месец, хто в зброи з дровом и с тарчю на кон – копейничое пять золотых польских, а по-козацку з сагайдаком и з рогатиною – чотыры золотых польских, на стрельчее с тарчю и з дровом – чотыри золотых польских, а по-козацку – три золотых польских. А хто на подезку з ручницею – два золотых...”.⁷² Такім чынам, квартальная аплата гусара раўнялася 12–15 зл., казака – 9–12 зл., стральца з агняпальнай зброяй – 6 зл., што, як і ў выпадку з драбамі, значна перавышала стаўкі выплат пачатку стагоддзя.

Што тычыцца пушкароў, якія неслі службу ў замках Вялікага княства Літоўскага, то крыніцы і памеры аплаты іх паслуг маглі быць рознымі. У вялікакняжацкіх замках яны звычайна аплочваліся з дзяржаўнага скарбу, хоць мелі месца і выпадкі ўтрымання гэтай катэгорыі “служэбных” за кошт мяшчан, прычым не толькі тых гарадоў, дзе яны неслі службу, але і іншых. Цікава, што ў такім разе

⁷⁰ Архив Юго-Западной России. Ч.VIII. Т.5. Кіеў, 1907. С.152–153.

⁷¹ Там жа. С.90–91.

⁷² Lietuvos Metrika. Kryga Nr.564 (1553 – 1567 metai). Vilnius, 1996. P.139.

фінансаванне пушкароў часам праводзілася не з агульнага гарадскога скарбу, а канкрэтнымі мяшчанами. Так, 13 кастрычніка 1500 г. даводца наёмных войск Пётр Чэрнін заключыў дамову з полацкім войтам аб утрыманні пушкароў Эрхарда, Андрэя, Уладыслава, Арнольда і Яна на працягу 23 тыдняў, з выплатай па 7 гр. Мешчанін Бысбіндэр выдаткаваў 7 коп і 10 г. на аплату службы пушкара Яна, нехта Герман – 6 коп і 51 гр. на ўтрыманне майстра Матуша, бурмістр Якуб – 4 капы і 12 гр. для пушкара Гераніма. У тым самым годзе віленскія мяшчане, а менавіта купец Андрэй, бурмістр Ян, краўцы Жыгімонт і Пётр, злотнікі Пётр і Вініруцыё, а таксама Ян Мэк згадзіліся на выплату 31 капы і 9 гр. пушкарам, пасланым у Смаленск. З іх Конрад мусіў атрымаць 11,5 фларынаў, Зэбальд – 15 фл. і 6 гр., Франк Размус – 3 капы, Лясель – 10 коп, Херард – 8 коп і 20 гр.⁷³

Розніца ў аплаце пушкароў магла быць абумоўлена шэрагам прычын, у тым ліку іх кваліфікацыяй і спектрам выконваемых абавязкаў, што можна заўважыць на прыкладзе пушкароў “украінных” замкаў Вялікага княства Літоўскага у сярэдзіне XVI ст. (табл.4).⁷⁴

Табліца 4

Абавязкі і аплата пушкароў “украінных” замкаў Вялікага княства Літоўскага ў сярэдзіне XVI ст.

Год	Замак	Пушкар	Аплата за год	Абавязкі
1545	Жытомір	Жыгімонт	6 коп гр. і “лунскае” сукно, трыманне зямлі	Выраб гармат, ручніц і салетры
1552	Жытомір	Жыгімонт “з Прус”	10 коп гр. і 5 локцяў сукна “лунскага”	выраб пораху
1552	Чаркасы	Варона “з Менску”	15 коп гр. і 7 локцяў сукна “лунскага”	каваль, стралец з гармат, выраб ручніц і пораху, дагляд за гарматамі

⁷³ Pietkiewicz K. Dwór Litewski wielkiego Księcia Aleksandra Jagiellonczyka. S.101.

⁷⁴ Архив Юго-Западной России. Ч.VII. Т.1. Киев, 1886. С.78, 93, 110, 136-137, 143, 156, 594, 601, 615.

1552	Канеў	Сымон, немец з Караляўца	15 коп гр., 6 локцяў сукна “лунскага” і 6 локцяў “колгрышу”	?
1552	Кіеў	Станіслаў Масарчык Якуб	12 коп гр. і 5 локцяў сукна “лунскага” 15 коп гр. і 5 локцяў сукна “лунскага”	?* ?***
		Валенты	15 коп гр. і 5 локцяў сукна “лунскага”	дагляд за гакаўніцамі
		Павел Русін	15 коп гр. і 7 локцяў сукна “лунскага”	выраб 15 каменяў пораху ў год
		Павел Немец	15 коп гр. і 7 локцяў сукна “лунскага”	“стрэльбы толькі пільнуюць”
1552	Луцк	Трык Вералававіч	26 коп гр.	выраб пораху, дагляд за гарматамі і гакаўніцамі
1552	Остэр	Станіслаў з Цеханаўца	14 коп гр. і 5 локцяў сукна “лунскага”	стрэльба і дагляд за ўсёй зброяй, выраб каменю пораху і 2 ручніцы ў год
1552	Вінніца	Станіслаў Сверч, паляк з Ежова Каспар Немец	20 коп гр. і 7 локцяў сукна “лунскага” 20 коп гр. і 3 локці сукна “лунскага”	абодва “стрэльбы пільнуюць, порых робяць”
1552	Мазыр	Якім Немец Апанас Лызіч Піліп Русін	15 коп гр. “маюць у горадзе цяглыя двары, грошы са скарбу не бяруць”	выраб пораху ? ?

* За дадатковую плату даглядаў “латкі замкавыя”.

** За дадатковую плату ў 15 коп гр. і 5 локцяў сукна “лунскага” даглядаў замкавы гадзіннік “зегар”.

Апроч уласна платы за службу, для жаўнераў прадугледжваліся кампенсацийныя выплаты за страчаных у ходзе ваенных дзеянняў коней і баявы рыштунак. Так, стаўкі падобных выплат для польскіх атрадаў, высланых пад кіраўніцтвам Фларыяна Зэбжыдоўскага на дапамогу Вялікаму княству Літоўскаму ў Лівонскай вайне і папісаных у чэрвені 1561 г. у Брэсце, раўняліся 10 золотым за страчаныя даспехі капіўнічыя, 6 золотым – за даспехі стрэльчыя, 5 золотым – за панцыры. Тарча ці павеза ацэньвалася ў 1 золоты, дрэва – у 5 грошаў, прылбіца – у 1 золоты, ручніца – у 1 золоты, меч – у 15 грошаў і г.д.⁷⁵

Неабходнасць утрымання, пачынаючы з канца XV ст., значных сілаў наёмнікаў паставіла перад кіраўніцтвам Вялікага княства Літоўскага сур'ёзную праблему, звязаную з пошукам грошай для іх аплаты. Праблема заключалася ў тым, што земскі прывілей Казіміра Ягелона за 1447 г. вызваляў феадалаў ад выплаты падатку на вайсковыя патрэбы – т.зв. “серабшчызны”. Там гаварылася: “И тѣж, вси подданные князей, панов, бояр и мещан тых земель великого князства литовского, мають быти волни, и овшем вызволены, ото всяких подачок и платежу, побору, або серабшчызны”.⁷⁶ Пачынаючы з гэтага моманту, на атрыманне грошай з падданных шляхты патрабаваўся яе дазвол і санкцыя сойма, прычым у асобных выпадках вялікі князь мусіў прыбегнуць да пазыкі. Так, ужо ў 1473 г. на вайну з Венгрыяй Віленскі сойм зацвердзіў выдачу субсідыі Казіміру ў памеры 6 грошаў пражскіх з плуга.⁷⁷

У XVI ст. прыняцце соймамі Вялікага Княства пастаноў аб атрыманні падатку на аплату “служэбных” робіцца справай звычайнай. Прынцыпы абкладання і памеры “серабшчызны” вагаліся ў залежнасці ад шэрагу абставінаў, у тым ліку і ад колькасці жаўнераў, паслугі якіх трэба было аплаціць. Адным з распаўсюджаных прынцыпаў, які вызначаў суму выплат, з’яўляўся ўлік цяглавай жывёлы. У адпаведнасці з ім, на пачатку XVI ст. памеры серабшчызны былі вызначаны ў 6 грошаў ад валовай сахі, 3 гр. ад конскай сахі і 3 гр. ад тых, хто меў толькі зямлю.⁷⁸ У “Лісце да абывацеляў Мінскіх аб паборы” за 20 сакавіка 1534 г. фіксуецца ўжо вышэйшыя стаўкі выплат. Паводле яго, усе падданыя Вялікага

⁷⁵ Semkowicz Wl. Popis wojska polskiego z lat 1561 – 1564 i wyobrazone w nim pietna konskie // Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne. T.XXII – R.1928 i 1929. Kraków, 1930. S. 105.

⁷⁶ Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzez rozprawy sejmowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznan, 1841. S.33.

⁷⁷ Любавский М. Литовско-русский сейм. С.126.

⁷⁸ Там жа. С.180.

Княства, якія мелі “аселасць” у павеце, як духоўныя, так і свецкія – князі, паны, “княжаты”, паны, баяры і дваране мусілі – выплочваць ад запражкі ў два валы 12 гр., ад аднаго вала – 6 гр., ад рабочага каня – 6 гр. Асобы, якія не мелі валоў альбо коней, але мелі ворную зямлю, выплочвалі 6 гр., як і асобы, якія мелі вала ці каня, але не валодалі зямлёй. Агароднікі мусілі плаціць па 3 гр.⁷⁹ Аднак ужо 20 лістапада таго ж года памеры “серабшчызны”, ухваленыя на сойме ў Вільні, павысіліся да 15 гр. з “валовай сахі” (запражка ў два валы), 7,5 гр. з “конскай сахі” і аднаго вала. Уладальнікі толькі зямлі ці толькі цяглавай жывёлы мусілі плаціць як за “поўсахі”, г.зн. 7,5 гр., тады як з агароднікаў спаганялася 3 гр.⁸⁰ Гэта дазволіла сабраць суму ў 2486 коп і 40 грошаў,⁸¹ прычым асобныя гарады і воласці Вялікага княства Літоўскага выплацілі серабшчызну ў наступных памерах:

Вільня 500 коп гр. і 300 коней

Трокі 50 коп гр.

Луцк 60 коп гр.

Брэст 200 коп гр.

Уладзімір 60 коп гр.

Дарагічын 100 коп гр.

Бельск 100 коп гр.

Полацк 100 коп гр.

Віцебск 50 коп гр.

Коўна 250 коп гр.

Гродна 100 коп гр.

Мельнік 100 коп.гр.

Бронск 20 коп гр.

Сараж 20 коп гр.

Лосіцк 15 коп гр.

Клешчэлезск 20 коп гр.

Пінск 100 коп гр.

Навагрудак 60 коп гр.

Слонім 60 коп гр.

Ваўкавыск 30 коп гр.

Мерач 30 коп гр.

Камянец 60 коп гр.

Прапойск 20 коп гр.

Чачэрск 20 коп гр.

Магілёў 40 руб. гр.

Магілёўская воласць 60 руб. гр.

Крычаў 15 руб. гр.

Мазыр і Быхач 40 руб. гр.

Барысаў 30 руб. гр.

Бабруйск 40 руб. гр.

Свіслач 30 руб. гр.

Горваль 10 руб. гр.

Рэчыца 15 руб. гр.

Азярышча і Свята 15 руб. гр.

У 1551 г. памеры выплат серабшчызны зноў панізіліся да 5 гр. ад “сахі валовай” ці зямлі без цяглай жывёлы і 2,5 гр. ад “сахі конскай”, 1 вала ці агароду.⁸² Але ўжо праз тры гады, на якія распаўсюджвалася папярэдняя норма, у 1554 г. Віленскі сойм падняў памеры серабшчызны да 10 гр. з “сахі” (верагодна, валовай), 5 гр. з “поўсахі” (1 вол ці конская запражка) і “ад зямлі”, а агароднікі мусілі

⁷⁹ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900. Приложение. С.24.

⁸⁰ Там жа. С.26.

⁸¹ Там жа. С.30-31.

⁸² Там жа. С.54-55.

плаціць па 3 гр.⁸³ Да 1562 г. стаўкі выплат на вайсковыя патрэбы ў параўнанні з 1554 г. выраслі ўдвая. “Лісты серабшчызнныя” за гэты год прадпісвалі там, “где волоки вжо померены”, збіраць з кожнай валокі па 20 гр., з поўвалакі – 10 гр., з морга – 7 пенезяў, а з чатырох прудоў – 1 пенязь. Дзе валочная памера яшчэ не была праведзена, з “сахі” валовай ці конскай спаганялася па 20 гр., з “поўсахі” – па 10 гр., а з агародаў – па 5 гр. У наступным годзе памеры серабшчызнны выраслі яшчэ амаль у паўтара разы – да 30 гр. з “сахі” валовай ці конскай, 15 гр. з 1 вала, клячы, ці зямлі і толькі агароднікі па-ранейшаму плацілі па 5 гр.⁸⁴

Збіраннем серабшчызнны займаліся спецыяльныя асобы – “паборцы”. У залежнасці ад памераў грашовых сум, якія выплочваліся тымі ці іншымі землеўладальнікамі, асобныя наёмныя атрады маглі аплочвацца альбо за кошт паветаў, альбо за кошт канкрэтных можнаўладцаў. Сітуацыя ў нечым нагадвала сістэму пасталітага рушэння, дзе выдзяляліся не толькі павятовыя харугвы, але і харугвы буйнейшых феадалаў, калі яны былі ў стане выставіць адпаведную колькасць ваяроў (табл.5).⁸⁵

Табліца 5

Размеркаванне выплат ротмістрам Вялікага княства Літоўскага паводле пастановы Лебедзеўскага сейма 1567 г.

Ротмістры	Колькасць ваяроў	Сума выплаты (коп гр.)	Крыніца выплаты
<i>Кавалерыя</i>			
Князь Раман Сангушка	200	800	князь Юрый Слуцкі
Пан Зяноўевіч	200	800	Ашмянскі павет
Пан Уладзімір	200	800	Навагрудскі павет
Пан Марцін Курч	200	800	пан Троцкі
Пан Корсак	200	200	ваяводзічы віленскія і кашталян падляшскі
Князь Канстанцін Вішнявецкі	200	800	князь Карэцкі і біскуп віленскі
Князь Януш Збаражскі	200	800	ваявода троцкі
Пан Баркалаб	200	800	князь Слуцкі
Князь Масальскі	150	600	паны Гарнастаі

⁸³ Там жа. С.91.

⁸⁴ Там жа. С.116-117.

⁸⁵ Там жа. С.189-191.

Пан Марцін Яніцын	200	800	пані Кішчына
Князі Шахмет і Алістай	100	400	ваявода навагрудскі
Пан Філон Кміта	?	?	ваявода падляшскі
Князь Сакалінскі	200	800	Ашмяшскі павет
Пяцігорцы Цямрук і Кантымер	110	440	ваявода мсціслаўскі
Князь Сеітманцэр	100	400	ваяводзічы віленскія
Князь Лукомскі	100	237	ваяводзічы віленскія
Пан Марцін Яцыніч	200	800	Слоні́мскі павет
Царэвіч Пунскі	100	400	Ашмянскі павет
<i>Пяхота</i>			
Дзмітроўскі	200	502	біскуп жамойцкі
Харлінскі	200		княгіня Яраславава
Галбіцкі	200	502	біскуп луцкі

Характар дзейнасці паборцаў, якія мелі доступ да значных грашовых сум, ствараў глебу для сур'ёзных злоўжыванняў з іх боку. Так, у лістах да павятовых паборцаў за 23 кастрычніка 1568 г. адзначалася: “Маем того ведомость, иж вы вельми малую часть пенезей з оного повету за листы пана гетмана великого людем служебным выдали, а иншыи пенези пры себе задержываючи, тым себе пожытки привлашчаєте”.⁸⁶

У пэўных абставінах для атрымання грашовых сум для аплаты жаўнераў вярхоўная ўлада прыбягала да пагалоўнага абкладання жыхароў Вялікага Княства спецыяльным падаткам – “пагалоўшчынай”. Так, у 1519 г. у лісце да намеснікаў двароў Троцкага павета і да шляхты, аселяй у гэтым павеце, гаварылася: “кождый пан и каждый вradник з головы своеe и з жон и детей своих маeть дати по золотому, то eст, по полукопью грошей; а каждый шляхцич, eсли бы был не вradник, с себе и з жоны и з детей своих по два гроши; а с каждого человека простого, вольного и невольного, з жон и з детей их – с каждое души по грошу; а з дворных слут с каждого человека и боярина, колько бы кто кольве их мел, с шляхтича по два гроши, а с простого человека и слушного слуги по грошу”.⁸⁷ Практыкавалася таксама абкладанне вайсковым падаткам прапарцыянальна колькасці сялянскіх службаў. Падобная практыка фіксуецца, напрыклад, у скарзе дарагічынскіх зямлян на іх харужага Сернацкага

⁸⁶ Там жа. С. 192.

⁸⁷ Там жа. С. 1.

з нагоды збірання ім грошай, якая датуецца 1530 г.: “Умыслили положить плат з людей князских и панских и землянских, с каждое службы людей по два грошы, а на Подляшши з волоки по два грошы, то ест с осми служб, с коня, по шестнадцати грошей ... а которые земляне шляхта людей в себе не мають, тые неповинни сами з себе того плату давати”.⁸⁸ Няцяжка заўважыць, што падобны прынцып падаткаабкладання ўшчыльную набліжаўся да прынцыпаў выстаўлення пахолкаў у паспалітае рушэнне і, фактычна, азначаў замену тыповых вайсковых абавязкаў грашовымі выплатамі. На думку М.Любаўскага, ужо каля 1512 г. некаторыя мясцовасці маглі вызваляцца ад удзелу ў паспалітым рушэнні пры ўмове выплаты пэўных грашовых сум.⁸⁹

У выпадках, калі сабраных грошай было недастаткова для аплаты жаўнераў альбо ўвядзенне падатку ў маштабах усёй дзяржавы было, па тых ці іншых прычынах, немагчымым, вялікі князь прыбягаў да абкладання серабшчызнай уласных уладанняў ці да пазык у прыватных асоб пад заклад сваіх маёнткаў. Так, напрыклад, на такія меры мусіў пайсці Жыгімонт I Стары ў 1515 г., каб заплаціць наёмнікам, што ўжо адслужылі свой тэрмін і настойліва патрабавалі “заслужанага”.⁹⁰ Яшчэ раней, у 1505 г. вялікі князь Аляксандр узяў у старасты ўладзімірскага Фёдара Янушэвіча 1000 злотых “для вялікай земскай патрэбы”, узамен чаго яму дазвалялася кампенсаваць гэтую суму за кошт атрымання прыбыткаў з Уладзімірскага павета.⁹¹ Пазычацца маглі не толькі грошы, але і сукны. Так, у лісце вялікага князя да Міхала Глінскага за 7 мая 1506 г. адзначалася, што ён “...з нашого расказання и панов-рады нашео взял сукна у купцов на свои руки за одиннадцать сот коп грошей и тым сукном платили есмо служебным нашим за их службу – тым, которые здесе нам заслужили в панстве нашем у великом князстве Литовском. И ты бы тым купцам за тое сукно тые пенези полатил з мынцы нашео”.⁹² Ужо ў наступным годзе пераёмнік Аляксандра, Жыгімонт Стары, таксама ўзяў у віленскага мешчаніна Васка Хітрага, на жаўнераў, сукны за 432 капы гр. літоўскіх, якія абавязваўся вярнуць.⁹³

Зрэдку назіраліся выпадкі, калі наёмныя роты ўтрымоўваліся за кошт лакальных прыбыткаў у мясцовасцях, дзе яны неслі службу.

⁸⁸ Там жа. С.21-22.

⁸⁹ Любавский М. Литовско-русский сейм. С.194.

⁹⁰ Там жа. С.203-204.

⁹¹ Там жа. С.177.

⁹² Акты литовско-русского государства. Вып. 1. С.119.

⁹³ Там жа. С.123.

Прыкладам, у 1568 г. Жыгімонт Аўгуст загадваў трымаць у Вінніцы роту за кошт прыбыткаў з вінніцкай карчмы і вінніцкага ж мыта.⁹⁴

Тым не менш, сабраць грошы для тэрміновай аплаты наёмнікам удавалася не заўсёды. У такіх выпадках жаўнеры мусілі самі шукаць сабе сродкаў існавання, што часам прыносіла шмат клопатаў як самім “служэбным”, так і мірнаму насельніцтву. Адным з самых “бяскрыўдных” спосабаў дастаць грошы быў продаж наёмнікамі сваёй заплаты, дакладней, права яе атрымання, прыватным асобам. У выніку “служэбныя” гублялі пэўную частку сваіх грошай, але атрымоўвалі іх адразу і гарантавана. Так, 1 кастрычніка 1532 г. вялікі князь Жыгімонт I і берасцейскі мытнік заключылі дамову, “іж вчинили есмо умову з мытником берестейским Михелем Езофовичем и дозволили ему в ротмистров и десятников и служебных наших службу их куповати, где колвек он может стогровати. И которую службу в слудебных наших он купит, мы тую службу маем ему платити на рок положонный о средопостыи прыдучом потому, как и служебным нашим – половицу готовыми пенезями, а другую половицу сукны тых часов у Вилни есмо платили. И што ся дотычет заплаты тое суконное половицы, он маеть нам с тых сукон третью часть отпущати и через тот рок тая заплата не маеть ему отволонана быти”.⁹⁵

Практыкаваўся таксама заклад жаўнерамі ўласнай маёмасці, у тым ліку і зброі, што з’яўлялася прамым парушэннем вайсковых рэгламентацый. Да такога спосабу мусілі прыбегнуць, напрыклад, жаўнеры, якія “ляжалі” у 1502 г. у Полацку, і закладалі свой баявы рыштунак (даспехі, зброю блізкага і далёкага бою) мясцовым мяшчанам.⁹⁶

Крайняй мерай, на якую ішлі наёмнікі для атрымання сваёй платы, было яе гвалтоўнае спяганне з падданных Вялікага княства Літоўскага. Так, у 1521 г. пасольства да паноў-рады скардзілася: “Также частокрот упоминаючис нам ротмистрове пан Миколай Пилецкий а пан Мышковский, Боратынский, Вилжиньский и иншии своими ротами, котории на роты службы мели у великом князьстве Литовском, оповедаючи нам и складаючи с себе, естли бы им служба их плачона быти не мела, або ведомо певное их заплаते не было, тогда вжо товариши их хотят до великого князьства Литовского тягнути и сами себе за свою службу мети. А про то ж бы ваш Милость и в том рачили раду взяти и с тыми служебными вгодити и в рок з

⁹⁴ Архив Юго-Западной России. Ч.VIII. Т.5. С.172-173.

⁹⁵ Акты литовско-русского государства. Вып. 1. С.183.

⁹⁶ AGAD. RK, ks.25. K.118.

ними их заплаче вмовити а тыи противности их зостановити, абы вперед тяжкости и шкоды подданым нашим от них ся не деяли; бо мы вже их черес то на словах задержати не можем”. Пагроза з боку ротмістраў уяўлялася вельмі сур’ёзнай, “бо за омешканем датков, многии подданыи наши подляшский по тыи годы от служебных у великии шкоды и впады пришли”.⁹⁷ На працягу XVI ст. самавольнае і гвалтоўнае спагнанне “служэбнымі” грошай з мясцовага насельніцтва робіцца звыклай справай, выклікаючы абурэнне і пшматлікія пратэсты абывацеляў Вялікага Княства. Пытанне “неаплатнага жаўнера” нарастала і ў XVII ст., абвастраючыся ў часы ваенных ліхалеццяў і застаючыся галоўнай праблемай, звязанай са знаходжаннем наёмных войскаў на землях Рэчы Паспалітай ажно да яе падзелаў у канцы XVIII ст.

4. Выкананне вайскавай службы

Сфера выкарыстання наёмных атрадаў у Вялікім княстве Літоўскім на працягу XV–XVI стст. няўхільна пашыралася. Як ужо адзначалася, спачатку паслугі платных жаўнераў выкарыстоўваліся пераважна для правядзення кароткатэрміновых ваенных кампаній, хоць ўжо падчас княжання Вітаўта замежныя “госці” змагаліся не толькі ў адкрытым полі, але і баранілі замкі Вялікага Княства, а таксама ўдзельнічалі ў аблогах фартыфікацыйных аб’ектаў праціўніка. Перш за ўсё гэта тычыцца найманых пушкароў, аднак у ходзе рэйдаў ў непрыяцельскія землі да штурмаў варожых гарадоў, якія ляжалі на шляху войска, мусілі прыступаць усе яго ўдзельнікі, у тым ліку і замежныя добраахвотнікі. Так, напрыклад, падчас выправы Вітаўта на Пскоў у 1426 г. у штурме Апочки прымалі ўдзел палякі, чэхі, валахі і татары.⁹⁸

Канчаткова кірункі выкарыстання “служэбных” сфармаваліся ў XVI ст. Па-ранейшаму найбольш значнымі з іх заставаліся дзеянні ў адкрытым полі, аблога фартыфікацыйных аб’ектаў і гарнізонная служба. Апошняя паступова робіцца прэрагатывай жаўнераў, бо шляхта, арганізаваная ў пасталітае рушэнне, не жадала надоўга адрывацца ад гаспадарчых праблем ва ўласных маёнтках, ахвяруючы імі для працяглага “ляжання” ў замках. Таму выпадкі звяртання жыхароў памежных гарадоў Вялікага Княства да вярхоўнай улады з

⁹⁷ Любавский М. Литовско-русский сейм. Приложения. С. 13.

⁹⁸ ПСРА. Т. XII. Спб., 1901. С. 7.

просьбамі аб прысылцы наёмнікаў выглядаюць цалкам зразумелымі. Прыкладам, у 1545 г. брацлаўцы прасілі прыслаць “служэбных”, матывуючы гэта тым, што ў іх адсутнасць прыходзяць татары і робяць шкоды.⁹⁹ У 1565 г. на Віленскім сойме па просьбе паслоў Віцебскага павета было станоўча вырашана пытанне аб пасылцы грошай на найм 2000 казакаў, верагодна, для службы ў Віцебскім замку.¹⁰⁰

Апроч звыклых сфер выкарыстання наёмных адрадаў маглі дадавацца такія, якія былі выкліканы надзвычайнымі здарэннямі. Так, у 1552 г. вялікія сілы наёмнікаў як Вялікага княства Літоўскага, так і Кароны Польскай былі сцягнуты пад Брацлаў для прыкрыцця адбудовы мясцовага замка. Перад гэтым такую ж самую функцыю выконвалі жаўнеры “пры зарубованью Жытомира”.¹⁰¹

У выпадку патрэбы наёмныя атрады маглі быць пасланы за мяжу для дапамогі саюзнікам. На Берасцейскім сойме 1544 г., напрыклад, Вялікае Княства абяцала паслаць палякам у выпадку небяспекі з боку Турцыі 4000 найманай конніцы на паўгода. Праўда, калі б “служэбныя” былі патрэбнымі ў самім Вялікім княстве Літоўскім, яно абавязвалася выслаць замест жаўнераў грошы на іх наём.¹⁰²

Апроч барацьбы са знешнім ворагам, наёмнікі маглі выкарыстоўвацца і для ліквідацыі ўнутраных канфліктаў. Так, у 1542 г. жаўнеры кіеўскай роты дапамагалі чаркаскаму старасце Тышкевічу супраць узбунтаваўшых чаркасцаў.¹⁰³

Разам з тым, знаходжанне на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ўзброеных людзей, для якіх ваенная справа была асноўнай, а падчас і адзінай крыніцай існавання, правакавала непазбежныя канфлікты з мясцовым насельніцтвам. Дакументы ўжо пачатку XVI ст. прыносяць шматлікія прыклады як самаўпраўства жаўнераў, так і злачынстваў супраць іх саміх. Напрыклад, у 1516 г. сяяне нейкага Члонка, падданага старасты берасцейскага Юрыя Ільніча, забілі з мэтай рабаўніцтва жаўнера Лоскага і “здупили его с коней и з шат, з

⁹⁹ Ochmanski J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV – XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. T.V. Warszawa, 1960. S.386.

¹⁰⁰ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т.1. Москва, 1897. С.194.

¹⁰¹ Архив Юго-Западной России. Ч.VIII. Т.5. Киев, 1907. С.99; Ochmanski J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim. S.386.

¹⁰² Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900. С.291.

¹⁰³ Архив Юго-Западной России. Ч.VIII. Т.5. С.39.

броней, з сребра, з золота и с пенезей, с перл и перстней”. У тым самым годзе разглядалася справа аб забойстве двух таварышаў ротмістра Янушкоўскага ў маёнтку Воля. У тамтэйшай карчме двое сялян, паспрачаўшыся з жаўнерамі на глебе няўдалага абмену рэчамі, забілі іх і пабралі іх коней. Звяртае на сабе ўвагу той факт, што нягледзячы на прызнанне віны забойцаў, непасрэдны канфлікт пачаўся па віне аднаго з пацярпелых, які не толькі спрабаваў падмануць аднаго з сялян пры абмене, але і першы напаў на яго са зброяй. У 1518 г. жаўнеры роты Пілецкага Зібота, Яхім і Пётр скардзіліся на ажуіцкага намесніка князя Івана Міхайлавіча Мсціслаўскага Багдана Сялянку, што ён укрывае 16 сялян князя Мсціслаўскага, якія забілі брата згаданых жаўнераў і 6 іхніх слуг. Агульная шкода, нанесеная “служэбным”, была ацэнена імі ў 904 капы і 55 грошаў.¹⁰⁴ У 1564 г. перад “урадам” земскім луцкім гаспадарскі дваранін Васіль Багданавіч Шашковіч скардзіўся, што па дарозе да Вінніцы, куды ён ехаў на службу па загаду паноў-рады Вялікага княства Літоўскага, на адзін з яго трох атрадаў напалі падданыя Спасоўскай воласці, якая належала кашталяну троцкаму Рыгору Хадкевічу. Пацярпелі (былі забіты, паранены і абрабаваны) 42 жаўнеры.¹⁰⁵

Асноўным відам злачынстваў, якія здзяйснялі жаўнеры, з’яўляліся гвалтоўныя рэквізіцыі ў мясцовага насельніцтва. Узнікненне канфлікту на гэтай глебе мела месца, напрыклад, ў 1542 г. у Каневе, дзе жаўнеры кіеўскай роты, ідучы ў Чаркасы на дапамогу чаркаскаму старасце, “собравшыся з служебники пана Васильевыми Тишкевича вернулись к нам третее ночи и пришедши на посад (?) наш о полночи кгвальтовне, обычаем неприятельским, острог проломили, ворота выбили, сторожов побили и всех нас сонных без вести наскочивши збили; а потом несколько мужов наших, которые были в городе, выскочивши нам в ретунок, выперли з острога гвалтовников тых”. Наёмнікі, у сваю чаргу, апраўдваліся тым, што яны хацелі ўзяць у Каневе “стрэльбу” да Чаркас.¹⁰⁶ Яшчэ больш цынічныя паводзіны “служэбных” былі засведчаны скаргай на Віленскім сойме 1565 г. У ёй гаварылася, што наёмнікі, “которые, тут в Литве не бываючи, з Берестья зась до Польски вернулись, на имя Жолковский и иных окольонадцать ротмистров, з ротами в землю Вольнскую вшедши без дворан и листов его королевское милости,

¹⁰⁴ РИБ. Т.20. Спб., 1903. К.951, 1293-1294, 292-293.

¹⁰⁵ Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagellonów. Warszawa, 1995. S.34.

¹⁰⁶ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. 5. С.39.

немалую шкоду и сказу именьям вашим поделали и як збожъе, так и иншие живности без заплаты брали”.¹⁰⁷ Аб памерах, якія набыло ў Вялікім княстве Літоўскім самаўпраўства польских наёмнікаў ужо на пачатку XVI ст., сведчаць словы паслоў да Жыгімонта I Старога ў 1521 г., якія скардзіліся на ротмістраў Пілецкага, Мышкоўскага, Баратынскага, Вільжынскага і інш., прыраўноўваючы іх да непрыяцеля: “Овде в панстве вашео милости трудности великий терпим, яко от москвич, так от татар. А к тому бы ещо мели с Коруны въезджаючи, шкоды чинять”.¹⁰⁸ А ў 1564 г. папскі нунцый Джавані Франчэска Камендоне адзначаў: “Нянавісьць паміж літвінамі і палякамі, падсілкаваная свавольствам, якое неплатнае жаўнерства дапушчае ў Літве, штодзень узрастае і пагражае небяспекай непарадкаў і сутыкненняў паміж гэтымі двума народамі”.¹⁰⁹

Уяўленне аб наёмніках як аб людзях, схільных да супрацьпраўных дзеянняў, часам давала магчымасць іншым асобам здзяйсняць злачынствы пад выглядам жаўнераў. У 1520 г. каралеўскі дваранін Аляксей Жаба і слугі Якуба Бідзевіча скардзіліся на Пятра Леха і яго брата Яна Ліпевых, што “коли лежала рота в людей пана Яна Боратинского а пана Святицкого у Сольшниках, ино слуги того Петра и Яновы, справившись пожелнерски, приехавши на люди мои, дома их зграбили, клети поотбивавши, брали, што хотели, и люди побили; потом, ехавши до людей Якубовых Біздзевых, также дома зграбили”.¹¹⁰

Самаўпраўства “служэбных” не магло, натуральна, схіліць грамадства і тым больш кіраўніцтва Вялікага Княства да поўнай адмовы ад іх паслуг. Станоўчыя баявыя якасці найманых ваяроў тут ужо паспелі як след ацаніць. Хутчэй можна было напаткаць просьбы замяніць свавольных ротмістраў на іншых, лепшых. Так, на Віленскім сойме 1565 г. паслы Віцебскага павета скардзіліся на Роха Бяляўскага, “иж на тамошнем замку сварки и ростырки починаеть”. Просьба заключалася ў тым, каб замяніць згаданага ротмістра і выплаціць кампенсцыю за рэквізаваную ім “жыўнасьць”, што і было выканана.¹¹¹

Для прадухілення непаразуменняў паміж жаўнерамі і цывільным насельніцтвам урад Вялікага Княства рабіў спробы рэгламентаваць іх адносіны пры дапамозе спецыяльных дакументаў. Самыя раннія

¹⁰⁷ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т.1. С.181-182.

¹⁰⁸ Там жа. С.512-513.

¹⁰⁹ Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagellonów. S.13.

¹¹⁰ РИБ. Т.20. К.1459.

¹¹¹ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т.1. С.196.

захаваныя дакументы, якія праліваюць святло на рэгламентаванне паводзінаў ваяроў Вялікага княства Літоўскага падчас выканання імі вайскавай службы, датуюцца пачаткам XVI ст. Гэта вайсковая ўстава ад 13 жніўня 1506 г. і ўстава Брэсцкага сойма 1512 г. для гетмана К.Астрожскага. Праўда, яны тычацца ўсяго войска Вялікага Княства, у тым ліку і паспалітага рушэння, але іх сувязь са станаўленнем сістэмы нормаў паводзін наёмнікаў не толькі гэтай краіны, але і суседняй і саюзнай Польшчы, не выклікае сумнення. Нездарма яны разглядаюцца ў якасці першага вядомага дакумента такога кшталту нават польскімі даследчыкамі вайсковасці.

Усе палажэнні ўстаў можна ўмоўна падзяліць на тры групы – палажэнні агульнага характару, звязаныя з іерархіяй і падпарадкаваннем, палажэнні, якія прадухілялі крымінальныя злачынствы і, нарэшце, палажэнні, якія рэгламентавалі непасрэдна вайсковую службу. Найперш, уставы патрабавалі безумоўнага паслушэнства гетману ўсіх прадстаўнікоў вайскавай іерархіі, сярод якіх пералічаны ваяводы, князі, паны, старасты, намеснікі, цітуны, дваране, “все рыцэрство земляне, вся шляхта”. Асобна падкрэслівалася неабходнасць слухаць гетмана як самога гаспадара. Пад пагрозай кары трэба было слухацца таксама пасланцаў гетмана і іншых службовых асоб.

Вялікая ўвага звярталася на прадухіленне гвалтоўных рэквізіцый. За ўсё ўзятае ў каго б тое ні было трэба было заплаціць. Гэтае палажэнне сустракаецца ў тэксце ўстаў неаднаразова. Вінаваты ў забіранні ў насельніцтва неабходных прадуктаў без аплаты мусіў карацца “пайманнем”. За спробу ўжывання супраць некага зброі (“дабывання корда”) вінаватаму адсякалі руку. Яшчэ больш суровая кара прадугледжвалася за раненне якой небудзь асобы – забіяку мусілі “шыя втяти”. Калі б нехта трымаў чужога каня без ведама гетмана тры дні, запрагаў яго, ездзіў на ім, а пасля той конь быў бы пазнаны, то вінаваты мусіў вярнуць каня ўладальніку і яшчэ заплаціць яму навязку ў памеры кошту жывёлы. Калі б нехта знайшоў якую рэч коштам больш за палову капы літоўскіх грошаў і без ведама гетмана трымаў у сябе, а пасля гэта выкрылася б, то такая асоба мусіла быць асуджанай на шыбеніцу. Шыбеніца чакала і вінаватага ў пасяканні калодаў з пчоламі. А калі б нехта з войска “выдраў пчол”, то ён мусіў заплаціць уладальніку палову капы і яшчэ палову капы гетману. За крадзены мёд, знойдзены ў карчміта, ён мусіў быць выдаленым з войска.

Дэзерцір, які б уцёк з войска дадому і быў злоўлены, павінен быў быць павешаны. Забараняўся выезд наперад войска без ведама гетмана; за гэтую правіннасць парушальнік мог быць узяты ў ланцуг.

Можна меркаваць, што такім чынам рабілася спроба не толькі прадухіліць марадэ́рства, але і пазбегнуць варожай засады. Старожа мусіла адбывацца па чарзе. Калі б раптам надыходзіла чарга “нягоднага”, а гетман хацеў выкарыстаць для гэтага больш вартую асобу па-за чаргой, то ён мусіў быць забяспечаным канём за кошт “нягоднага”.

Асобную частку ўстаў складала рэгламентацыя грашовых сум, за якія бралася тая ці іншая жывёна ў мясцовага насельніцтва. За вала мусілі плаціць ад 30 (1506 г.) да 50 гр. (1512 г.), за ялавіцу 20 г., за “вепра” 12 гр., за барана 2 гр., за дзве гусі 1 гр., за чатырох кур 1 гр., за капу жыта 3 гр., за капу аўса 2 гр.¹¹²

Вызначэнне памераў платы за прадукты, якія жаўнерамі атрымлівалі ад насельніцтва, расцэньваньвалася ўладамі ў якасці важнага кроку па прадухіленню злоўжыванняў з боку збройнага люду. Аб гэтым сведчыць пастаяннае звяртанне да падрыхтоўкі дакументаў такога кшталту, а таксама настойлівыя патрабаванні да наёмнікаў карыстацца імі і строга прытрымлівацца іх. Пры складанні чарговых уставаў аб “жывёнасці” ўлічваліся, як можна меркаваць, розныя фактары, такія як змяненне цэнаў на прадукты, спустошанасць краю і г.д. На гэта ўказвае карэктыроўка сум за асобныя артыкулы ў розныя гады. Так, у 1516 г. за вала жаўнеры мусілі плаціць 40 гр., за ялавіцу 12 гр., за барана 4 гр., за вепра 8 гр., за дзве гусі 1 гр., за трох курыц 1гр., за капу старога жыта 6 гр. за капу жыта новага 4 гр., за капу пшаніцы 8 гр., за капу ячменю 4 гр. У наступным годзе “Устава служэбным, якіх маюць трыгнути з Берестя до Полоцка, за што себе маюць жывости покупати дорогою трыгнучы” абавязвала жаўнераў плаціць за прадукты ў наступных памерах: “вол по копе грошей, корова дойная по сороку грошей, яловица по двадцати грошей, баран по чотыры грошы, веpr по осьми грошей, гусей двое грош, курок трое грош, копа жыта старого шест грошей, а нового чотыры грошы, пшеницы копа осьм грошей, ячменю копа чотыры грошы, овса копа три грошы”.¹¹³

Клопат вярхоўнай улады аб прадухіленні самавольных пабораў з мясцовага насельніцтва з аднаго боку, і цяжкасці ў забеспячэнні жаўнераў правіянтам падчас “цягнення” і “на месцы” – з другога, выявіўся ў выдачы спецыяльных устаў на закупку правіянту не толькі

¹¹² Беларускі архіў. Мінск, 1930. Т.3. С.9-10; Zbior praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzez rozprawy sejmowe o tychze prawach od roku 1544 do roku 1563. Poznan, 1841. S.115-117.

¹¹³ Там жа. S.117.

для войска ў цэлым, але і для асобных рот. Напрыклад, пры адпраўцы ў 1551 г. у Чаркаскі замак на “ляжанне” пешай роты Пятра Разбіскага, сярод іншых умоў ягонай службы, мелася адпаведная ўстава, якая патрабавала плаціць за ялавіцу палову капы гр., за вепра – палову капы гр., за барана – 6 гр., за гусь – 1 гр., за курыцу – па палове гроша, за бочку “саянку” пшаніцы – 15 гр., за “саянку” жыта 10 гр., за “саянку” ячменю – 10 гр., за мерку проса – 5 гр., за “саянку” грэчкі – 4 гр., за “саянку” аўса – 5 гр., за воз сена – 2 гр. Апроч таго, за “оную живность” жаўнеры мусілі “на личбу литовскую платити, а не на лядскую”, што, па ўсёй верагоднасці, тлумачылася розніцай у курсах.¹¹⁴

Тым не менш, кошты, вызначаныя згаданымі ўставамі, не ва ўсіх выпадках задавальнялі мясцовае насельніцтва, якое, асабліва ў цяжкіх ваенных умовах, само адчувала недахоп правянту. У сувязі з гэтым рэквізіцыя прадуктаў у адпаведнасці з уставай разглядалася як своеасаблівы прывілей, які мусіў падмацоўвацца спецыяльнымі лістамі. На гэта ўказвае пастанова Гродзенскага вальнага сойму 1568 г., якая абвясціла, што калі б нехта без адпаведных гаспадарскіх лістоў “на лежи ся где у великом князьстве положил”, ці браў жыўнасць паводле ўставы, ці зрабіў якую шкоду, то ён мусіў быць выкліканы да гетмана для разбору справы, а калі патрэбна, то і для суда.¹¹⁵ Яшчэ больш красамоўна сведчыць пра цяжкасці, звязаныя з утрыманнем наёмнікаў паводле ўстаў, скарга віцебскіх паслоў на Віленскім вальным сойме 1565 г. У ёй гаварылася, “иж тая земля Витебская есть от неприятелей, также и от людей наших служебных знищона”. Сярод прычын такога становішча ўказвалася тое, што “люди наш служебный живности и было по уставе берут и волость у приставства разобрали, зачим подданые з места и сел розышлись, а иныя ся розыходят”. Для выратавання сітуацыі вялікі князь Жыгімонт Аўгуст пайшоў на надзвычайныя меры – забараніў ротмістрам забеспячэнне рот паводле ўстаўных нормаў. Такім чынам, калі б узнікла неабходнасць у закупцы жыўнасці для патрэб наёмнікаў, “то абы ценою, а не уставою платили”, гэта значыць, паводле рэальных рыначных цэн, альбо “посылали до замков и до шпихлеров его королевское милости – Борисова и до Могилева”, дзе ім прадукты адпускаліся па тых цэнах, па якіх ішло забеспячэнне саміх шпихлераў. Гэтае распараджэнне тычылася, як можна меркаваць,

¹¹⁴ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. 5. С. 63-66.

¹¹⁵ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т. 1. С. 472.

найперш збожжа, бо асобна аговорвалася, што “быдла вжо отправлено отсель і wskazano, колько на которого роту маеть”.¹¹⁶

Важным крокам па прадухіленні непаразуменняў наёмных атрадаў з мясцовым насельніцтвам на глебе забеспячэння “служэбных” правіянтам і неабходнымі прадуктамі рамесніцкай вытворчасці былі спробы звесці да мінімуму кантакты жаўнераў з жыхарамі вёсак і гарадоў. Цалкам ажыццявіць гэта падчас перамяшчэння вайсковых адзінак па краіне было амаль немагчыма. Тым не менш, улады імкнуліся ажыццявіць дастаўку прадуктаў непасрэдна да войска і тым самым зменшыць расцяканне фуражыраў па наваколіцах, прылеглых да асноўнага маршруту войскаў. Ужо ў згаданых уставах за 1506 і 1512 гг. сустракаюцца звесткі пра карчмароў, што знаходзіліся пры войску. Значна больш інфармацыі пра падобныя прыныцы забеспячэння ваяроў “жыўнасцю” прыносіць ліст да падданных Шаўлянскай воласці за 1565 г. Ён патрабаваў, каб з 20 чалавек па ўсёй воласці выстаўлялася па дзве асобы і воз з дзвюма добрымі клячамі, які выпраўляўся да войска. На возе мусіла знаходзіцца бочка мукі, 2 карцы гароху, 2 карцы аўсяных круп альбо талакна, карэц пшана, 2 камені “лошыны”, 2 камені солі, карэц часнаку, 10 сыроў. Згаданыя дзве асобы мусілі мець па рагачіне і сякеры, а таксама пры возе – два сярпы і касу. Апроч таго, патрабавалася “и сами теж для себе иж бы приложилися живностью так, якобы на полгода выховатися могли, а на той же подводе оные два чловеки и себе живность везти мають”.

У лісце праяўляўся таксама клопат пра забеспячэнне войска неабходнымі рамесніцкімі паслугамі. Дакумент патрабаваў: “К тому абы вы, мещане тамошних местечек наших, выбравши межи собою з девети чловеков десятого, межи которыми жебы были пивовары, пекари, дойлиды и ковали, до войска нашего при враде своим выправили и послали, осмотревшы их з спольного вашего плату всеми потребами, которие до ремесла их належать, и возы им живностью добре настижовавши, яко бы целую полрока выховатися могли”. У дадатак да ўсяго мяшчане заахвочваліся ехаць з таварамі, асабліва збожжам, да войска, прычым для большай пэўнасці запэўнівалася, што “там не уставою, але торгом плачоно вам будет”.¹¹⁷

¹¹⁶ Там жа. С.194-195.

¹¹⁷ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. Москва, 1900. Приложения. С.147-149.

Забеспячэнне наёмных атрадаў неабходным правіянтам падчас нясення імі гарнізоннай службы было, здавалася б, больш прастай справай. Для гэтага ў кожным замку мусілі існаваць адпаведныя запасы, падобныя тым, якія меліся ў “шпіхлерах” Барысава і Магілёва ў 1565 г. Аднак нярэдкамі былі выпадкі адсутнасці неабходных запасаў у замках, што рабіла немагчымым нармальнае “ляжанне” ў іх “служэбных”. Так, у лісце Жыгімонта Аўгуста да падскарбія земскага Івана Гарнастая за 1552 г. адзначалася, “што в замку в Белое Церкви новозабудованом студня не выкопана, без которое быти не може; живности теж в том замку ничего нет, о чом и ротмистр тамошний Станислав Речковский к нам писал, поведаяучы, же за две недели мог бы голодом выморити их в замку том”.¹¹⁸

Падобная з’ява прымушала ротмістраў самім дбаць пра забеспячэнне сваіх рот, часам дапускаючы самаўпраўства. Так, у 1552 г. стараста чаркаскі і канеўскі скардзіўся вялікаму князю, што ротмистр Чаркаскага замка Пётр Разбіскі ў абыход уставы, якая дазваляла мясцоваму насельніцтву продаж мёду і іншых “жывностей” толькі старасце, актыўна іх скупляе і “иж до них ся вси с тыми товарами обернули, а за то они позволяют таковым на входы и на иншие ловушки ходити, с чого староста пожыток мевал, а он живности выхованье себе окупити достати не может”.¹¹⁹ Яшчэ больш красамоўнай уяўляецца скарга землян, што пражывалі на Лівонскай мяжы, якія на Гродзенскім вальным сойме жаліліся гаспадару на нейкага Цялвоша (Талвота?), “же он, лежаши в Невгиню, лежи по дворех и подданных их людем служебным роздал, менечи на то лист короля его милости, которые не толко иж стацши незвычайе берут, але еще людем их до Невгини отвозити живность кажут”. Вядома ж, такая сітуацыя выклікала незадавальненне шляхты, і у сувязі з гэтым цалкам зразумелай выглядае пададзеная вялікаму князю на тым самым сойме просьба не размяшчаць жаўнераў у шляхецкіх маёнтках, асабліва там, дзе няма баявых дзеянняў.¹²⁰

Аднак, нават пры ўмовах добрага забеспячэння замка правіянтам, заставалася глеба для парушэнняў пры яго размеркаванні. Каб пазбегнуць іх, паслы Віцебскага павета на Віленскім сойме 1565 г. прапанавалі прызначыць на тамтэйшым

¹¹⁸ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. 5. С. 74-75.

¹¹⁹ Там жа. С. 80-81.

¹²⁰ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т. 1. С. 480, 495.

замку спецыяльных “шафараў”, якія б займаліся выдачай жыўнасці жаўнерам, што і было зроблена.¹²¹

Забеспячэнне наёмных атрадаў “жыўнасцю” з’яўлялася толькі часткай праблем, звязаных з нясеннем жаўнерамі гарнізоннай службы. Калі пры перамяшчэнні вайсковых адзінак галоўны клопат складала своечасовая і ўзаемавыгадная аплата прадукцыі, атрыманай ад мясцовага насельніцтва, то падчас досыць працяглага “ляжання” сюды дадаваліся пытанні, звязаныя з узаемаадносінамі з мясцовай адміністрацыяй, з нясеннем караўльнай службы, з папаўненнем парадзелага за досыць працяглы час службы складу рот, з правядзеннем “служэбнымі” вольнага часу, іх пражываннем і г.д. Усё гэта прыводзіла да таго, што пры размяшчэнні пэўнай роты ў тым ці іншым замку адпаведныя інструкцыі атрымоўвалі як ротмістры, так і прадстаўнікі мясцовай улады. Так, у 1551 г. Жыгімонт Аўгуст інфармаваў старасту чаркаскага і канеўскага Яна Хршчановіча аб прысылцы 100 “коней” Пятра Чапліча і 100 драбаў Пятра Разбіскага, “через которого особливыи листы наши до тебе есмо писати казали, яко ся ты маеш там ку тым лудем нашим пенезным заховати, которые листы кгда там до тебе принесены будутъ, ты бы з них вырозумевши во всем ся к ним заховал водле науки и росказанья нашего, на тых листех наших до тебе о то писаных, тебе от нас даное”.¹²²

Больш акрэслена ўмовы службы Пятра Разбіскага і абавязацельствы ў адносінах да яго старасты чаркаскага і канеўскага выкладзены ў лісце вялікага князя да Яна Хршчановіча за 21 кастрычніка таго ж года. Разбіскаму было загадана “для лепшого безпеченства с тою ротою его со всеми драбы служебными там в Черкасах не на месте, але в замку стояти и мешканье мети”. Для гэтага патрабавалася, каб стараста “в том замку нашом домов, светлиц и городень половицу ему поступил, а в другой половицы замку сам мешкал”. Замкавая брама мусіла мець два замкі, прычым ключ ад аднаго мусіў захоўвацца ў ротмістра, а другі – у старасты. Замыканне і адмыканне замкоў павінна было адбывацца ў прысутнасці як ротмістра, так і старасты ці яго намесніка. Тое ж самае тычылася і замкавага арсенала (“дел, гаковниц, пороху и свинцу и инших бронных стрельб замковых”), які захоўваўся за двума замкамі, замыканымі ключамі абодвух асоб. Такім чынам, улада ў

¹²¹ Там жа. С.195.

¹²² Архив Юго-Западной России. Ч.VIII. Т.5. С.52.

замку мусіла знаходзіцца адначасова і ў аднолькавай ступені ў руках старасты і ротмістра.

Пражыванне замкавага гарнізона менавіта ў замку мусіла, як падаецца, не толькі забяспечыць пастаянную боегатоўнасць роты, але і прадухіліць магчымыя непаразуменні драбаў з мяшчанами. Верагодна, тыя ж мэты пераследваў дазвол ротмістру мець у замку “корчму волную и в ней шинк медовый, пивный и горелочный... а иж бы теж одно драбы служебные, рота его, в той корчме пили, а з замку бы на место в корчмы местные не ходили, и жебы уставичне в замку мешкали”. Ніхто іншы ў замкавую карчму, а значыць і ў сам замак не павінен быў дапускацца.

Можна меркаваць, што вярхоўнае кіраўніцтва ротай ускладалася на старасту, які папярэджваўся, каб у выпадку небяспекі дзейнічаў сумесна з гетманам польным, маршалам Валынскай зямлі, старастам уладзімірскім Васілём Канстанцінавічам Астрожскім, якому падпарадкоўвалася 1000 “коней”. Стараста мусіў таксама даносіць аб усіх небяспеках.

Асобны клопат старасты складала забеспячэнне Чаркаскага і Канеўскага замкаў “и городни каменьем и слоны и колодьем и иншими всякими речми, што ку обороне замковой прислушить”, якое адбывалася не сіламі “служебных”, а ўскладалася на мясцовых жыхароў. І, нарэшце, да інструкцый ротмістру дадавалася спецыяльная ўстава на закупку правіянту, пра якую ішла гаворка вышэй.¹²³

Абавязкі чаркаскай роты па нясенні гарнізоннай службы ўдакладняе інвентар Чаркаскага замка за 1552 г. З яго вынікае, што на наёмнікаў ускладалася толькі старожы замка, тады як “старожи польную” выконвалі баяры і мяшчане.¹²⁴

Аднак досыць падрабязная інструкцыя аб узаемаадносінах гарнізона Чаркаскага замка і мясцовай адміністрацыі не здолела прадухіліць канфлікт паміж ротмістрам і старастам. Ужо ў тым самым 1552 г. апошні скардзіўся Жыгімонту Аўгусту на чаркаскага і канеўскага ротмістраў, асабліва на Разбіскага, і абвінавачваў яго ў шматлікіх злоўжываннях. Апроч прэтэнзій гаспадарчага характару (скупка ў мясцовага насельніцтва прадуктаў харчавання, дазвол мяшчанам на “входы и иншие ловушки”), ротмістр абвінавачваўся ва ўмяшальніцтве ў судовыя справы старасты і перашкодзе ажыццяўленню правасуддзя. Жаліўся стараста і на тое, што Разбіскі

¹²³ Там жа. С.63-66.

¹²⁴ Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. 1. Кіев, 1886. С.81.

занадта позна адмыкае замкавую браму, таму ён, Хршчановіч, у абыход устави, не жадае жыць у замку “и на тот час в месте мешкает”. Больш таго, паручнік Разбіскага ў прысутнасці старасты ўдарыў па твары падстарасту чаркаскага. Таму стараста прасіў вялікага князя, “жебы по давнему от ворот замковых и спиженень один его ключ был”. Гаспадару даносілася таксама пра некамплектнасць чаркаскай і канеўскай рот. У сваю чаргу, ротмістры скардзіліся, што па віне Хршчановіча замкі знаходзіліся ў заняпадзе, што ён уціскае сваіх падданных і парушае ўставу ў дачыненні наёмнікаў.¹²⁵

Крыніцы сведчаць, што ўмовы службы гарнізонаў “украинных” замкаў былі ў сярэдзіне XVI ст. у цэлым падобныя, хоць і меліся пэўныя мясцовыя асаблівасці. Так, пры пасылцы ў 1556 г. у Вінніцкі замак замест адслужыўшай роты Яна Дабрадзінскага жаўнераў Яна Вірбоўскага ад апошняга патрабавалася не прымаць “подданных наших, там у Веницы оселостями перемешкивающих, в роту и под владности его”, знаходзіцца ў згодзе з мясцовай адміністрацыяй, пазбягаць спрэчак і “звад”, чыніць “шкоды” мясцоваму насельніцтву, замыкаць і адмыкаць замак “у годину, назначеную всех замков украинных ку замыканью”. Забаранялася каму б ні было адмыкаць замак ноччу. Дазвалялася мець карчму на замку толькі для драбаў роты. У той жа час не дазвалялася “служэбным” хадзіць у горад і прадаваць “трункi” з замкавай карчмы мяшчанам.¹²⁶ Пра замыканне “спіжарні” і замкавай брамы двума ключамі, адзін з якіх знаходзіўся ў ротмістра, а другі ў падстарасты, сведчыць яшчэ інвентар Вінніцкага замку за 1552 г.¹²⁷

У Кіеўскім замку ў 1552 г. меліся дзве брамы, адна “в mocy воеводиной, другая в ротмистровой, за ключами их”. Да таго ж, у замку мелася яшчэ фортка, якая была замкнёная дзень і ноч. Ключы ад яе знаходзіліся ў гараднічага. Вароты ваяводы вартавалі два вартаўнікі, найманыя за грошы мяшчан, “а в других ворот замковых Ротмистровых стерегут драби по 10 чоловиков уставичне, в день у броне стоячи, а в ночи по бланках ходячи и кличучи”. У той жа час дом ротмістра і 30 дзесятнічых дамоў знаходзіліся не ў замку, а “на доле под замком”. Да таго ж, у Кіеве меліся таксама “жолнерския дома в месте”, у тым ліку “корчма Преварова”.¹²⁸

¹²⁵ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. 5. С. 80-81.

¹²⁶ Там жа. С. 108-109.

¹²⁷ Архив Юго-Западной России. Ч. VII. Т. 1. С. 601.

¹²⁸ Там жа. С. 107.

Варта адзначыць, што калі ў сярэдзіне XVI ст. існаванне спецыяльных жаўнерскіх корчмаў, прынамсі, на “ўкраінных” замках дзяржавы, выглядае справай досыць звычайнай, то ў ранейшыя часы імкненне “служэбных” да валодання падобнымі ўстановамі магло сутыкацца з сур’ёзным супрацьдзеяннем з боку канкурэнтаў. У 1517 г. віцебскі пушкар Ашман скардзіўся на пробашча Віленскага, плябана Віцебскага і князя Медзylesкага, што яны абрабавалі ягоны дом. Але ў ходзе разбіральніцтва высветлілася, што Ашман трымаў патаемную карчму. Пушкар быў прызнаны вінаватым, бо ніхто апроч плябана, у тым ліку і жаўнеры, не павінен быў трымаць карчмы у Віцебску, на што меўся спецыяльны ліст гаспадара да віцебскага ваяводы, гетмана польскіх наёмнікаў Януша Сварчоўскага і да ўсіх ротмістраў, якія ў той час знаходзіліся ў гэтым горадзе.¹²⁹

Апроч уласна вайскавай службы, “служэбных” раз-пораз маглі прыцягвацца і да выканання дапаможных функцый. Цікавую інфармацыю пра нетрадыцыйнае выкарыстанне жаўнераў прыносяць інвентар Канеўскага замка за 1552 г. За дзесяць коп гр. яны ўзяліся выконваць земляныя работы – раскопваць вал каля замка. Пражывалі “служэбных”, як можна меркаваць, і ў замку, дзе ў гароднях меліся драбскія дамы, і ў горадзе, дзе ўзгадваюцца дамы шасці драбаў і аднаго паручніка.¹³⁰

Прыцягненне жаўнераў да выканання работ, не звязаных непасрэдна з іх вайскавай службай, з’яўлялася справай нетыповай, выкліканай хутчэй надзвычайнымі сітуацыямі, аднак яна не была нечым выключна рэдкім. Так, сярод распараджэнняў Жыгімонта Аўгуста па мерапрыемствах, звязаных з адбудовай Брацлаўскага замка, накіраваных 30 чэрвеня 1552 г. маршалку зямлі Валынскай Канстанціну Астрожскаму, маюцца недвусэнсоўныя ўказанні адносна “служэбных”, якія прыкрывалі ўзвядзенне фартэцы: “И будешь ли разумети работников мало, тогда с тех же драбов, хто всхоchet найматися ку работе, платити им вели и к тому людей служебных з земли Волынское ужывай, от себе прозбами докладаючи, же и зиме там лежати будуть, пока аж замок заробиться”. Тлумачачы прыцягненне наёмнікаў да будаўнічых работ іх тэрміновасцю, вялікі князь адначасова падкрэсліваў, што гэта не павінна стать нормай службы жаўнераў. А “в чом естли бы ся выстерегали, што бы повинност звычайую не пошло”, маршалак мусіў даць “служэбным” адпаведны ліст. У той жа час гаспадар спадзяецца, што ў жаўнераў

¹²⁹ РИБ. Т.20. К.506.

¹³⁰ Архив Юго-Западной России. Ч.VII. Т.1. С.92-93.

на гэты конт не павінна быць апасенняў, бо каторыя з іх “пры зарубованьню Жытомира с князем Янушом, бискупом виленским, были и помоч работы для него чынили, тым в пошлину и в повинность того не почитано”.¹³¹

Акрамя таго, з адбудавааннем Брацлаўскага замка звязана яшчэ адна вартая ўвагі інфармацыя аб спецыфічных функцыях наёмнікаў. Маецца на ўвазе прысылка сюды з Кракава пушкара Валька (Валентага) і “теслей, копачов и иных ремесников и потреб ку той роботе належачых”. Усяго было 40 “теслей с ковалями”, у тым ліку 4 майстры, а таксама 60 капачоў (“кграбаров”), 2 з якіх мелі статус майстроў. Апроч сваіх непасрэдных прафесійных абавязкаў, за што ім выплочвалася адпаведная плата, “всім тым стома ремесником теслем и копачом” павінна было выплочвацца “на каждую особу за службу их драбскую, яко иным драбом, по пяти золотых кусых, каждый золотый по двадцати и осми грошей полских”, а яны “за то ручницы, брони повинни мети и варты стерегчы в окопе замку, яко прислуша на драба”.

Яшчэ больш спецыфічныя функцыі ўскладаліся на пушкара, які кіраваў узвядзеннем Брацлаўскага замка. Для гэтага згаданы Валенты меў “науки, которым обычаем и шталом а на яком местцы замок будовати маеть”. Асобна пры Валентым знаходзілася 4 служэбнікі “ку послузе”.¹³²

У цэлым жа служба пушкароў у розных замках магла мець свае нюансы. Усе яны мусілі выконваць свае непасрэдныя абавязкі: у выпадку патрэбы страляць з замкавых гармат. Сярод дадатковых функцый пушкароў інвентары сярэдзіны XVI ст. узгадваюць нагляд за замкавай зброяй і яе рамонт, выраб гармат, гакаўніц, ручніц і аркабузаў, а таксама пораху і снарадаў для зброі. У шэрагу выпадкаў на пушкароў ускладаліся нетрадыцыйныя задачы – дагляданне за ставамі, “латкамі замкавымі”, гадзіннікамі на вежах і г.д. У асобных замках сітуацыя з пушкарамі была яўна не задавальняючай. Так, у 1552 г. у Чаркасах мелася “пушкары два, которым платять, ино один пьяница великий, а другой ничего не умееть”.¹³³

Увогуле, праверка, праведзеная ў 1552 г., выявіла цэлы шэраг недахопаў у адбыванні вайскавай службы “служэбнымі”. Гэта выявілася ў “недбалости их в той службе нашей” – у несвоечасовым з’яўленні на попіс, у “недостатку почтов суполных”, не кажучы ўжо

¹³¹ Архив Юго-Западной России. Ч.VIII. Т.5. С.99.

¹³² Там жа. С.90-91, 96-97.

¹³³ Там жа. С.75; Архив Юго-Западной России. Ч.VII. Т.1. С.78, 110, 156, 594, 601, 615.

пра такія “звыклыя” парушэнні, як непаразуменні з адміністрацыяй і нанясенне “крыўд” і “шкод” мясцоваму насельніцтву. У сувязі з гэтым вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст у лісце да паноў-рады за 15 мая 1552 г. загадваў спагнаць заплочаныя грошы з недастаючых ці нягодных “коней”, “а наново кгда им пенези даваны будут, нехай же тепер почтов поправують и дополняют”. За ўсе “шкоды” і “крыўды” падданных з аплаты вінаватых мусілі вылічацца грошы, а калі сума была занадта высокай, то рэшта пакрывалася за кошт іх маёмасці. У выпадку, калі б і кошту маёмасці не хапала для кампенсацыі нанесеных стратаў, “ино самого увыстити ротмистру до заплаты”. Для падтрымання на належным узроўні якасці асабовага складу рот і амуніцыі жаўнераў патрабавалася, каб “почтов великих, яко в ротмистров, так и в поручников и в товаришов не прыймовали”, а таксама “иж бы пахолка, коня, зброи и каждой брони одное по два крот не указывали”, каб усе камбатанты мелі добрых коней і каб у роты прымаліся дарослыя, баяздольныя пахолкі, а не хлопцы.¹³⁴

Вырашэнне спрэчак паміж “служэбнымі” і мясцовым насельніцтвам патрабавала досыць эфектыўнай сістэмы кіраўніцтва і ўзаемадзеяння ваеннай і цывільнай адміністрацыі. Асабліва гэта тычылася жаўнераў, нанятых на тэрыторыі Польшчы, якія ў выпадках іх масавага прымянення, маглі ўзначальвацца польскімі гетманамі. Дакументы першай чвэрці XVI ст. сведчаць, што ўжо ў гэты час судовыя справы, у якіх у якасці аднаго з бакоў выступалі наёмнікі, маглі пазбірацца адначасова ў прысутнасці гетмана і мясцовай адміністрацыі.¹³⁵ Пры нясенні асобнымі ротамі гарнізоннай службы ротмістры падпарадкоўваліся мясцовым ваяводам, старатам, іх намеснікам і іншым ураднікам, якія мелі досыць вялікія паўнамоцтвы. Так, паводле распараджэння Жыгімонта Аўгуста, зробленага на Віленскім сойме 1565 г., ротмістры пешых і конных рот, якія знаходзіліся ў Віцебску, мусілі кожны квартал “указываць” свае роты на попіс перад віцебскім падстолім ці ваяводам. Падчас правядзення попісу жаўнеры мусілі праводзіць стрэльбы перад “урадам”, што рабілася для іх “твиченья”, а таксама для таго, каб “урад” “ведал о готовности людей”.¹³⁶

Матэрыялы таго ж самага сойма сведчаць і пра значныя судовыя функцыі мясцовай адміністрацыі ў адносінах да наёмнікаў. У адказ на скаргу паслоў на непаслушэнства ротмістраў Віцебскага і

¹³⁴ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. 5. С. 88-89.

¹³⁵ РИБ. Т. 20. К. 292-293, 951.

¹³⁶ Документы Московского архива Министерства Юстиции. Т. 1. С. 194.

Суражскага замкаў падстолему, вялікі князь спецыяльным загадам пацвердзіў паўнамоцтвы падстолега ў сэнсе яго вяршэнства над ротмістрамі. Калі б была пададзена скарга на таварыша ці драба, то “иж бы ротмистри при вижи пана подстолего справедливость с товаришы и драбы своими чинили”. Пры адмове ротмістрам ажыццявіць правасуддзе такім спосабам, вінаваты для суда перадаваўся ў рукі непасрэдна падстолега. У выпадку ж невыканання ротмістрам і гэтага, падстолі мусіў спісаць “крыўду” пакрыўджанай асобы і накіраваць яе да каралеўскага скарбу, дзе ўсё выдаткі пакрываліся за кошт вылічэнняў з “заслужонага” такога ротмістра.¹³⁷

Прапановы, якія мелі на мэце павысіць падкантрольнасць наёмнікаў мясцовай адміністрацыі, разглядаліся і на Гродзенскім вальным сойме 1568 г. На ім Жыгімонту Аўгусту была пададзена просьба аб выбіранні на пасаду ротмістраў тых асоб, якія паходзяць з паветаў, дзе дыслацыруецца рота. Судзіць ротмістра мусіў гетман, але пасля роспуску роты таварышы, вінаватыя ў злачынствах, мусілі ўжо судзіцца ў паветах, дзе яны маюць “аселасць”. Гэта, на думку аўтараў праекта, павінна было перашкодзіць самаўпраўству “служэбных”. Аднак вялікі князь вырашыў, “иж перед тым не бывало николи, абы ротмистр в поветех обираны быти мели, што реч не ест слушная и военным справам для многих причин не только не потребна, але и овшем противная”, таму “зоставуем то по давнему”. Разам з тым, гаспадар акрэсліў вяршэнства правасуддзя ў дачыненні жаўнераў такім чынам: абвінавачаны ў злачынстве тэрмінова выклікаўся да гетмана для разбору і, калі патрэбна, суда. Калі б гетмана паблізу не аказалася, то вінаваты мусіў станавіцца на гродскі суд, нават пры ўмове адсутнасці ў яго мясцовай “аселасці”. Ён мог быць асуджаны на ўзяцце пад варту на два тыдні. За забойства ці раненне судзілі паводле статута. Пакрыццё “шкоды” адбывалася за кошт яе маёмасці. Калі б вінаваты не з’явіўся на суд, яго павінны былі шукаць і судзіць там, дзе зловяць. Тыя ж, якія ўжо адслужылі свой тэрмін і пакінулі войска, павінны былі адразу прыцягвацца да гродскага суда, а не да гетманскага.¹³⁸

Механізм капменсацыі матэрыяльных страт мясцоваму насельніцтву ілюструе адзін з дакументаў, датаваны 4 чэрвеня 1565 г., які тычыцца высылкі з Кракава спецыяльных пасланцоў для спісання “шкод”, зробленых жаўнерамі падчас іх службы ў Вялікім княстве Літоўскім. Гэта было выклікана прынесенай на ваенна-

¹³⁷ Там жа. С.195.

¹³⁸ Там жа. С.472.

папавым сойме ў Мінску ў 1564 г. скаргай аб самаўпраўстве жаўнераў, забіранні “жыўнасці” без аплаты, гвалтах, наездах і г.д. Пасланцы, па адным з боку Вялікага Княства і Кароны Польскай, мусілі рухацца сямю шляхамі і ахопліваць, фактычна, амаль усю тэрыторыю сучаснай Беларусі. Першы шлях праходзіў па наступных мясцінах: Берасцейскі павет – Кобрынскі павет – р.Ясельда – Нараў – Кнышын – Аўгустова – Тыкоцін – Бельск – Дарагічын – Мельнік – Лосіч – Шарашова – Камянец.

Другі шлях праходзіў наступным чынам: Здзітаў і Спораў – р.Шчара – Моўчадзь – ад Моўчадзі па Нёману на Васілішкі, а адтуль віленскай дарогай да р.Мерач – уніз у Нёман, а па ім – да каралеўскіх пушчаў – у р.Нараў, а па ёй – да вярхоўяў Ясельды – па Ясельдзе да Здзітава. Гэты шлях мусіў ахопліваць гаспадарскія замкі Гродна, Слонім, Лыскаў, Мсцібогаў, а таксама двары Ваўкавыск, Зэльву, Межырэч, Острына, Копева, Дубіч, Ейшышкі, Радунь, Гродзенскія двары.

Трэці шлях: Ад Шчары (ад Слоніма) – да Мышы – да Ляхавіч – да Клецка – да Слуцка – да Бабруйска – да Свіслачы – да Рагачова – да Мазырскіх валасцей, а адтуль да дарогі Мінск – Барысаў, па якой – да Лагойска – да Аіны – на вялікую Даўгінаўскую дарогу – да вярхоўяў Віліі – да Маркава – да Вільні. “У тым тракце” знаходзіліся замкі Навагрудак, Ляхавічы, Бабруйск, Рагачоў і Свіслач.

Чацверты шлях: Ад Барысава па Беразіне – да Быхава, па Днярпы – да Магілёва, Оршы, да Мсціслаўскіх, Чачэрскіх, Прапойскіх і Гомельскіх валасцей. Прадстаўнікі тых валасцей мусілі выкласці “крыўды” у замках Быхаве, Магілёве, Шклове, Копысі і Оршы. Адтуль шлях ішоў да Абольцаў – да Смальянаў – да Лепеля і да Даўгінаўскай дарогі.

Пяты шлях: да Мядзела – да Даўгінава – да Глыбокага і “аж по Дисну замок его кор. мил. и через Дисну униз Двины и по дороге великую, которая идет на Браславль до Инфлянт з Вилни, а тою дорогою аж до Вилни”.

Шосты шлях: з Коўна жамайцкай граніцай да лівонскай мяжы – дарогай з Браслава да Вільні – па р.Віліі да Коўна.

Сёмы шлях: з Мерачы да р.Мерач і па ёй – да дарогі з Васілішак да Вільні – па р.Віліі да Коўна – па р.Нёман да Вербалова – да Мерачы – да Гродна.

Усе скаргі мясцовага насельніцтва павінны былі запісацца прадстаўнікамі Польшчы і Вялікага княства Літоўскага, замацавацца

дзвюма пячаткамі і “тогда кажем справедливость каждому чинити при заплате службе тым служебным нашим”.¹³⁹

Сітуацыя, калі пры разглядзе спраў з удзелам “служэбных”, нанятых на тэрыторыі Польшчы, патрабавалася прысутнасць польскіх прадстаўнікоў, у значнай ступені магла вынікаць з адчування імі сваёй нацыянальнай адметнасці ў параўнанні з урадженцамі Вялікага княства Літоўскага. У сандомерскіх “кандыцыях” ад 26 красавіка 1561 г. польскія ротмістры заяўлялі, што “...Народ Польскі ... не прывык насіць на сабе ні чужаземнага загаду, ні вяршэнства ніякага, ні мовы пастароннай слухаць, ні да няволі ніякай не прывык... А калі ў свае часы бывалі ў Польшчы пастаронніх моў гетманы, то ўсё ж польскім правам радзілі нашым...”.¹⁴⁰

Нормы, якімі рэгламентавалася ў другой палове XVI ст. служба польскіх наёмнікаў, у тым ліку, і на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, найбольш поўна прадстаўлена ў т.зв. “Артыкулах ваенных нябожчыка пана Тарноўскага”. Узгадваюцца яны, між іншым, у “Дыярыюшы аблогі і здабывання Веліжа, Вялікіх Лук і Завалоцця” Лукаша Дзялыньскага.¹⁴¹ Цікава, што яны ў нечым перакалікаюцца з іншымі досыць разрозненымі дакументамі, якія рэгламентавалі службу жаўнераў у Вялікім Княстве і аб якіх ішла гаворка вышэй. Ва ўводзінах “Артыкулаў” даецца тлумачэнне неабходнасці гэтага дакумента. “Як усюды ў іншых уладароў хрысціянскіх, якія людзей за грошы прымаюць, тады яны на такія артыкулы прысягаюць, так і мы, Палякі, народу свайго Польскага, прывыклі заўсёды ў адносінах да гаспадароў нашых прыроджаных добра, пачціва і цнатліва захоўвацца, аж да сёняшняга часу і далібог, вечно захаваемся”. Артыкулы, па загаду ротмістра і ў яго прысутнасці, чыталіся ўсёй роце, калі гэтага вымагала патрэба. Ротмістры мусілі іх мець не толькі ў абозе, але ўсюды, дзе будзе знаходзіцца рота.

Усе палажэнні “Артыкулаў” можна ўмоўна аб’яднаць у некалькі тэматычных блокаў. Першы тычыцца вайсковай іерархіі (арт.1, 18). Тут агаворвалася паслушэнства гетману і іншым вайсковым ураднікам. Гетманскаму паручніку, якога трэба было слухацца, як самога гетмана, надавалася ўлада ў абозе, падчас маршу і ў полі. Скаргу на паручніка дазвалялася прыносіць толькі самому гетману. Другарадныя (“малыя”) справы, звязаныя з карчмарамі, шынкарарамі,

¹³⁹ Любавский М. Литовско-русский сейм. Приложения. С.149-152..

¹⁴⁰ Plewczyński M. Ludzie Wschodu w wojsku ostatnich Jagellonów. S.13.

¹⁴¹ Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576 – 1586. Zebrał i wydał X. Ignacy Polkowski. Kraków, 1887. S.240-256.

абознай прыслугай, знаходзіліся ў кампетэнцыі “гетманскага старшага”. За непадпарадкаванне вайскаваму начальству пагражала кара “ў ланцугу і на коле”. За спробу падняць руку на вышэйшага начальніка пагражала смерць ці адсяканне рукі. Пакаранне “горлам” чакала і тых, хто адмаўляўся выканаць сур’ёзны загад, звязаны з выклікам да гетмана, з вартай, старожай. Не дазвалялася ўздзейнічаць нейкім чынам на ката (“містра справядлівасці”). Строга забаранялася таксама “прымаўляць” асоб, якія знаходзіліся пры ім. Асоба, прызначаная для выканання нейкага даручэння, мусіла выконваць яго сама ці з некалькімі прыяцелямі, але без вялікага “почта”.

Другі блок прысвечаны абавязкам ротмістраў (арт.2, 31). Ротмістры павінны былі дбаць пра склад роты і не павінны былі пераманьваць адзін у аднаго таварышаў. Яны мусілі навучаць таварышаў і пахолкаў вайскавай справе (валоданню адпаведнай зброяй, знаходжанню ў гуфе, трыманню строю, змаганню ў ім), прычым, не перад “шыханнем”, а папярэдне. Для гэтага патрабавалася, каб ротмістры заўсёды знаходзіліся пры сваіх гуфах.

Трэці блок утрымоўвае палажэнні аб бітве ў адкрытым полі (арт.2, 3, 25). Кожны мусіў ведаць сваё месца ў гуфе і займаць яго пад пагрозай пакарання смерцю. Для аблягчэння запамінання ўзаемнага размяшчэння камбатантаў рэкамендавалася запісваць месца кожнага. За парадкам у гуфе мусілі сачыць прызначаныя ротмістрам два таварышы. Найлепшых ваяроў рэкамендавалася размяшчаць наперадзе гуфа, па баках і ззаду (на выпадак, калі б давялося развярнуцца). Раілася мець у гуфе не больш за 4 шэрагі. Рабілася перасцярога ад спантаннай пагоні і ўзяцця палонных падчас бою. Пад пагрозай смерці і страты “пачцівасці” забаранялася квапіцца на здабычу, якая пасля бою мусіла дзяліцца пароўну. Калі б некалькі гуфаў было разбіта, трэба было не ўцякаць, а ратаваць харугвы альбо ехаць да вальнага гуфа, нават параненым, каб падняць баявы дух астатніх і таму, што там знаходзіліся лекары. Адступленне, у выпадку патрэбы, павінна было адбывацца арганізавана, па магчымасці, з наступным вяртаннем у бітву. Падчас уцёкаў, калі б гетман ці яго паручнік спрабавалі спыніць уцекачоў, тыя мусілі спыніцца. Уцекача з поля бітвы дазвалялася забіць любому. Рэкамендавалася не распачынаць бітву, знаходзячыся тварам супраць сонца і ветру, улічваць характар мясцовасці і сілы праціўніка, слушныя прапановы наконт вядзення бою, ад каго б яны ні сыхodzілі. Перад бітвай гетман, па магчымасці, мусіў аглядаць поле бою.

У чацверты блок аб'ядноўваюцца артыкулы, якія тычацца ўпарадкавання абозу (арт.4, 5, 13, 15, 32). Пры яго закладанні рэкамендавалася выбіраць роўнае месца, без узгоркаў паблізу, з якіх мог бы праводзіцца абстрэл ці агляданне лагера. Патрабавалася наяўнасць вады, травы і дроў. Для падтрымання парадку ў абозе патрабавалася прызначаць старшых. Кожны мусіў ведаць месца для сваіх намётаў і знаходзіцца каля іх, чужое месца займаць забаранялася. Не дазвалялася кватараванне па-за абозам – у вёсках і мястэчках. Корчмы павінны былі размяшчацца ў спецыяльных месцах каля абозу. Шынкары не павінны былі браць грошы за службу. Падчас “ляжання” войска на шынкароў ускладаўся абавязак будаваць шыбеніцы. Гандаль павінен быў ажыццяўляцца не перад корчмамі, а ў самім абозе. Забаранялася купля “з абозу”, дазвалялася толькі купля “у абоз”. Кухні і месцы выпасу жывёлы павінны былі знаходзіцца па-за тэрыторыяй абозу. У мэтах недапушчэння смуроду і распаўсюджвання хвароб забаранялася таксама на тэрыторыі лагера адпраўленне натуральных патрэб, нават вартавымі. Для падтрымання супрацьпажарнай бяспекі не дазвалялася запальваць вогнішчы. Пасля вячэрняга сігнала трубы забаранялася шумець, страляць, гучна размаўляць, гатаваць ежу, піць моцныя напоі, выходзіць з абозу ў корчмы. Святло павінна было быць пагашана. Парушальнікаў спакою рэкамендавалася затрымліваць.

Пяты блок палажэнняў прысвечаны паводзінам жаўнераў падчас маршу (арт.2, 4, 21, 30). Абоз мусіў рушыць па сігналу трубы. Пасля першага сігналу жаўнеры рыхталі коней, пасля другога – сядалі іх і запрагалі ў вазы, пасля трэцяга – сядалі на каня і чакалі загаду гетмана да руху. Без ведама ротмістра ці яго паручніка ніхто не мог пакінуць гуф. Пад пагрозай смерці забаранялася таксама падчас “цягнення” выязджаць для палявання ці крычаць (апроч ротмістраў). На маршы кожны павінен быў трымацца свайго месца. Вазніцы мусілі слухаць сваіх кіраўнікоў. Пашкоджаныя вазы ад'язджалі ўбок, каб прапусціць іншых і не перашкаджаць руху абозу. Пасля направы яны займалі сваё месца. На “бяжанні” пешыя мусілі саступаць месца конным. Асобны, 35 артыкул патрабаваў, каб пры сумесным “цягненні” з войскам Вялікага княства Літоўскага жаўнеры пазбягалі спрэчак і непаразуменняў.

Шосты блок палажэнняў тычыцца ўзаемаадносін з мясцовым насельніцтвам (арт.8, 9, 11, 20, 29). Забаранялася браць “жыўнасць” без грошай, плаціць прадпісвалася паводле уставы. Пры адсутнасці гаспадара “жыўнасці”, якому трэба было плаціць, апавяшчалі гетмана ці адказнага за правіянты. Парушальнікі гэтага палажэння караліся як

злодзеі. Падобная ж кара пагражала за забіранне “карысных рэчаў”, якія не належалі да правіянту. Не дазвалялася “выбіраць” пчол і мёд, без якога войска магло абысціся. Забаранялася рэквізаваць коней. Патрабавалася не спыняцца ў “дварах земскіх” і не браць там нічога, за выключэннем “жыўнасці” з дазволу гетмана. За разбіранне дамоў і іншых пабудоў пагражала смерць і кампенсацыя шкоды за кошт маёмасці вінаватага. Строга забаранялася, нават у непрыяцельскіх землях, руйнаванне касцёлаў і цэркваў, згвалтаванне жанчын і дзяўчат, “мардаванне” дзяцей, старых і духоўных асоб.

У сёмы блок можна аб’яднаць палажэнні, якія тычацца дысцыпліны наогул, падчас бітвы, “ляжання” і “цягнення” (6, 7, 10, 11, 12, 14, 16, 19, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 33, 35). Ніхто не мог быць адпушчаны з войска, пакуль у ім была патрэба. За бунты ці падбіванне іншых да ўхіленне ад службы пагражала пакаранне смерцю. Такая ж кара пагражала вінаватому ў аказанні дапамогі пры ўцёках чужога слугі. Вінаватыя ў нанясенні ранаў караліся смерцю, а ў спробе ўжывання зброі – адсячэннем рукі.

Прызначаны на старожу ці варту мусіў адбываць яе сам, не пасылаючы нікога замест сябе без дазволу гетмана. Падчас старожы забаранялася заязджаць да непрыяцеля, каб пазбегнуць засады. У разведку можна было пасылаць толькі з дазволу гетмана. Пасланы на разведку мусіў праводзіць яе ціха, а пасля дакладваць гетману. Пры сігнале трывогі кожны мусіў заняць сваё месца ў гуфе і чакаць далейшых загадаў гетмана. Нікому, апроч гетмана, не дазвалялася на маршы, у абозе і “на ляжанні” біць у бубны. Адзін удар бубна служыў сігналам для збору ротмістраў.

Падчас знаходжання войска ў непрыяцельскіх землях забаранялася паленне вогнішча без дазволу гетмана. Для недапушчэння “прыгод” не дазвалялася самавольнае наведванне “непатрэбнымі людзьмі” навакольных гарадоў. Забаранялася мець пры войску “вясёлых пані”, за выключэннем жонак камбатантаў, якія везлі “жыўнасць” і паводзілі сябе “пачціва”. За блуд караліся смерцю абое вінаватыя.

Без ведама гетмана забаранялася, пад пагрозай шыбеніцы, браць знойджэння і прывешанья да слупа рэчы, нават свае. Забаранялася запрагаць у воз баявых коней, пазычаць іх і ездзіць на іх без адпаведнага гетманскага дазволу. Пашкоджаныя коні паказваліся гетману (у яго адсутнасць – ротмістру) і палявому пісару для ўпісання ў рэестр. Гэта рабілася для прадухілення продажу добрых коней і набывання за меншыя грошы кепскіх. Экіпіраванне павінна было адбывацца толькі за свой кошт. Пад пагрозай “сядзення

на коле” забаранялася пазыка для попісу не толькі коней, але і вайскавай амуніцыі. Караліся і вінаватыя ў прайграванні зброі. Пры папаўненні запасаў жыўнасці нельга было рабіць гэта са шкодай для сваіх саслужыўцаў. Для прадухілення марнатраўства забаранялася ротмістрам і тым больш таварышам мець на абед больш за чатыры стравы, нават падчас прыёму гасцей. За парушэнне вінаваты мусіў даць гетману барылу віна ці дзве бочкі добрага мёду. Не дазвалялася мець дываны, паўміскі і іншыя прадметы раскошы.

Асобная частка “Артыкулаў” называецца “Умацаванне замкаў ці гарадоў”. Для збудавання замка ці горада рэкамендавалася выбіраць роўнае месца, не на гары і без гор паблізу. Адзначалася, што лепшым відам умацаванняў з’яўляюцца земляныя валы, якія можна пашкодзіць толькі падкопам, у той час як мураваныя – падкопам і гарматамі, а драўляныя – падкопам, гарматамі і агнём. Для належнай абароны неабходна было мець дастатковую колькасць людзей і належны рыштунак, запасы правіянту і вады ў студні, цыстэрнах альбо бочках. У фартэцыях павінны былі быць іструменты для аднаўлення замка і тушэння пажару. Людзей, непатрэбных для абароны, рэкамендавалася адсылаць для недапушчэння голаду, але толькі тады, калі непрыяцелем не былі “пагане”. Сена і салома, якія нельга было схваць ад магчымага пажару, павінны былі знішчацца. Высокія вежы неабходна было ці знізіць, ці абвараваць, каб яны, разбураныя артылерыяй праціўніка, не наносілі значнай шкоды пры падзенні. Над мурамі трэба было вывешваць каганцы, каб непрыяцель не мог незаўважна падабрацца пад сцены. Асвятляцца павінна была і тэрыторыя самога ўмацавання, каб бачыць усіх, хто па ёй перамяшчаецца. Падчас аблогі забаранялася біць у званы і званіць у гадзіннік.

Варты ў замку прызначаліся гетманам штодзень. Ад вартавых, якія змяняліся апоўдзень і апоўначы, патрабавалася не пакідаць сваё месца да прыходу змены. Адны вартавыя знаходзіліся ўтары на сценах і вежах, другія – унізе. На вежы ці пры браме размяшчаўся трубач, які падаваў сігналы аб небяспецы. Вартавыя, размяшчаныя ўтары, падчас штурму мусілі высоўваць прапорац у бок, адкуль сыходзіла найбольшая небяспека. Апроч уласна варты, на пляцы замка мусіў знаходзіцца спецыяльны почат жаўнераў, які ў выпадку неабходнасці прыходзіў вартавым на дапамогу.

Вораг, які лез на валы (“прыкопы”), павінен быў абстрэльвацца зверху, з валу, з вежаў, з бруствера, закідвацца бомбамі і “агністымі” снарадамі, аблівацца гарачым тлушчам і смалой. Спробы непрыяцеля зрабіць “перакоп” мусілі папярэджвацца і паліцца абложанымі. Калі б

непрыяцель зрабіў пралом у сцяне, яго патрабавалася закідаць з двух бакоў. Забаранялася рабіць самавольныя вылазкі. Для арганізаванага адступлення пасля вылазкі умацаванні трэба было забяспечваць спецыяльнымі форткамі. Стралаць з лука і арбалета дазвалялася толькі пад час штурму ці з дазволу гетмана, каб прадухіліць перасылку такім чынам лістоў варагу. Над вязнямі трэба было пільна наглядаць, каб яны не зрабілі падпала ці іншай шкоды. Здаваць замак альбо “пачціва” размаўляць з непрыяцелем можна было толькі ў крайніх выпадках – калі б замак быў моцна разбураны непрыяцелем, калі б скончыўся правіянт і распачаўся голад, калі б не засталася пораху і не было чым бараніцца, калі б абаронцы былі пабітыя альбо вымерлі.

У канцы дадаваліся “Артыкулы, якія маюць быць апавяданыя пры раздаванні грошай ротмістрам і даваныя на цэдулах”. У іх змяшчаліся агульныя патрабаванні да наёмнікаў, толькі прынятых на службу і не паступіўшых яшчэ ў распараджэнне гетмана. Яны шмат у чым паўтаралі палажэнні папярэдніх артыкулаў. Тут агаворвалася, каб ротмістр меў у роте не “малакасосаў”, а добрых таварышаў і пахолакаў, якія б маглі добра сядзець на кані ў зброі. Каб усе мелі пласцінавыя дастехі, а не кальчужныя панцыры і мячы, а не шаблі.. Капіўнікі мусілі забяспечвацца капіўнічымі даспехамі, а стральцы – зброяй далёкага бою. Ротмістрам і таварышам забаранялася мець вялікія пачты, каб павялічыць колькасць найбольш баяздольных ваяроў – таварышаў. Не дазвалялася даваць грошы тым, хто служыў на чужым “статку”. Патрабавалася мець добрых коней у вазах і самі вазы, забяспечаныя ланцугамі, сякерамі, матыкамі. Тыя, хто атрымалі грошы, мусілі своєчасова з’яўляцца на попіс. Па дарозе да месца попісу забаранялася чыніць “шкоды” мясцоваму насельніцтву, рабаваць, праводзіць рэквізіцыі без заплаты. Парушальнікі гэтых патрабаванняў мусілі судзіцца так, як бы яны ўжо былі ў абозе. “Жыўнасць”, як у “цягненні”, так і “на лёжы”, павінна была брацца толькі паводле уставаў і толькі ў памерах, неабходных для ўласнай патрэбы. Атрыманне прадуктаў звыш неабходнасці і іх перапродаж разглядаўся як зладзейства.

Дакументы, рэгламентаваўшыя службу наёмнікаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага не былі ў стане цалкам прадухіліць самаўпраўства жаўнераў, якое заставалася сталым галаўным болем кіраўніцтва Вялікага княства Літоўскага і Пэчы Паспалітай. Аднак высокія баявыя якасці “служэбных” ўжо напрыканцы XVI ст. вылучаюць іх на першае месца ў сістэме арганізацыі ўзброеных сілаў

Вялікага Княства, і прыярытэтную ролю ў войску літоўска-беларускай дзяржавы найманя атрады захавалі аж да канца XVIII ст.

Заклучэнне

На працягу XV – XVI стст. роля наёмнікаў у вайскавай сістэме Вялікага княства Літоўскага наўхільна пашыралася. Калі на пачатку разглядаемага перыяду замежныя “госці” выкарыстоўваліся спарадычна, для правядзення канкрэтных кароткачасовых кампаній, то на мяжы XV і XVI ст. пазначылася тэндэнцыя па ператварэнню наёмнага войска ў пастаяннае, якое несла службу не толькі пад час вайны, але і ў мірны час, калі феадальнае апалчэнне (паспалітае рушэнне) распускалася. Адначасова пашыраліся і сферы выкарыстання наёмнікаў. Калі спачатку яны выкарыстоўваліся пераважна для бітваў у адкрытым полі і аблогаў варожых фартыфікацыйных аб’ектаў і толькі часткова для абароны ўласных замкаў, то ў XVI ст. адным з асноўных накірункаў выкарыстання жаўнераў робіцца гарнізонная служба, асабліва на паўднёвым накірунку, дзе адчувалася пастаянная татарская пагроза. Спецыфіка вядзення баявых дзеянняў на поўдні (тактыка татараў не па захопу, а па знішчэнню фартыфікацыйных аб’ектаў) абумоўлівала неабходнасць у выкарыстанні “служэбных” для прыкрыцця аднаўленчых работ, а ў выпадку патрэбы і для іх правядзення. Акрамя таго, у XVI ст. назіраліся выпадкі прыцягнення жаўнераў да выканання паліцэйскіх функцый.

Характар выкарыстання наёмнікаў абумоўліваў прынцыпы іх камплектавання. Калі да XVI ст. яны выконвалі тыя ж функцыі, што і паспалітае рушэнне, то найм жаўнераў быў выкліканы немагчымасцю павялічыць колькасць войска за кошт звычайнай мабілізацыі ўнутры дзяржавы. У сувязі з гэтым ён праводзіўся за мяжой. Аднак новыя функцыі “служэбных” стваралі ўмовы для ўнутранага найму, які пашыраецца да сярэдзіны XVI ст. настолькі, што пераплятаецца з традыцыйнай формай камплектацыі войска ў выглядзе паспалітага рушэння. Прыярытэтны найм з канца XV ст. замежных наёмнікаў на тэрыторыі суседняй і саюзнай Польшчы абумовіў адпаведную структуру атрадаў, іх унутраную іерархію, характар узбраення і выдзялення катэгорый ваяроў, якія аказвалі ўздзеянне на аналагічныя ж аспекты і войска ўласна Вялікага Княства.

Неабходнасць шырокага выкарыстання наёмнага войска паставіла перад кіраўніцтвам Вялікага княства Літоўскага вострую

праблему пошуку грошай для іх аплаты. Для гэтага соймы прыбегалі да ўхвалення спецыяльных падаткаў – “серабшчызны” і “галаўшчызны”. Недахоп сродкаў прымушаў вялікага князя ісці на дадатковае абкладанне падаткамі толькі ўласных падданных, на закладанне сваіх маёнткаў і да пазык у прыватных асоб. Нерэгулярнасць у аплаце прымушала наёмнікаў прыбегачь да надзвычайных мер у атрыманні сродкаў існавання, у тым ліку на самавольнае спягнанне іх у мясцовага насельніцтва, гвалтоўныя рэквізіцыі і г.д., што абвастрала адносіны паміж жаўнерамі і абывацелямі Вялікага Княства. Улады дзяржавы імкнуліся прадухіліць злоўжыванні “служэбных”, якія раз-пораз даходзілі да бясчынстваў, праз падпарадкаванне наёмных атрадаў мясцовай адміністрацыі, а таксама пры дапамозе спецыяльных дакументаў, якія б рэгламентавалі паводзіны наёмнікаў. Тым не менш, нягледзячы на праблемы, звязаныя са знаходжаннем наёмнага войска на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, іх высокія баявыя якасці і здольнасць да пастаяннага выканання службы прывяла да высоўвання да канца XVI ст. прынцыпа наёмніцтва на першае месца ў фарміраванні ўзброеных сілаў.

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

© ePUB: Камунікат.org, 2011 год